

MEINDERT SCHROOR

De Leeuwarder Weeshuisrekeningen 1541 – 1608

*Spiegels van het dagelijks leven
in de zestiende eeuw*

With summary in English

OBW
OLD BURGER WEESHUIS

NOORDBOEK

LEEWARDEN/GORREDIJK 2021

Inhoudsopgave

WOORD VOORAF	IV
TEN GELEIDE	VI
INLEIDING <i>De Leeuwarder Weeshuisrekeningen 1541 – 1608</i>	VIII
SUMMARY <i>The accounts of the Leeuwarden Orphanage 1541 – 1608</i>	LXVI
BIJLAGEN	LXXIII
OVER DE AUTEUR	LXXX

BRONNENUITGAVE

Rekenboek 1541 – 1559 (OBW inv.nr. 178)	1 – 115
Rekenboek 1559 – 1565 (OBW inv. nr. 179)	116 – 214
Rekenboek 1566 – 1573 (OBW inv. nr. 180)	215 – 353
Rekenboek 1574 – 1577 (OBW inv. nr. 181)	354 – 422
Rekenboek 1580 – 1581 (OBW inv. nr. 182)	423 – 526
Rekening 1584 (OBW inv. nr. 183)	527 – 561
Rekening 1585 (OBW inv. nr. 184)	562 – 594
Rekening 1587 (OBW inv. nr. 185)	595 – 635
Rekening 1588 (OBW inv. nr. 186)	636 – 675
Rekening 1589 (OBW inv. nr. 187)	676 – 709
Rekening 1590 (OBW inv. nr. 188)	710 – 744
Rekening 1591 (OBW inv. nr. 189)	745 – 782
Rekening 1592 (OBW inv. nr. 190)	783 – 824
Rekening 1593 (OBW inv. nr. 191)	825 – 862
Rekening 1594 (OBW inv. nr. 192)	863 – 904
Rekening 1596 (OBW inv. nr. 193)	905 – 945
Rekenboek 1598 – 1608 (OBW inv. nr. 194)	946 – 1254
REGISTER	1255 – 1311

COLOFON

Deze uitgave is tot stand gekomen in opdracht van en gefinancierd door de Stichting Het Old Burger Weeshuis te Leeuwarden.

© Meindert Schroor/Stichting Het Old Burger Weeshuis, 2021

Uitgave: Stichting Het Old Burger Weeshuis, i.s.m. uitgeverij Noordboek

Beeldredactie: Meindert Schroor

Ontwerp en opmaak inleiding: Sanne Hiddema (BW H ontwerpers)

Druk- en bindwerk: Royal Jongbloed, Heerenveen

ISBN: 978 90 5615 892 7

NUR: 680

www.oldburgerweeshuis.nl

www.noordboek.nl

WOORD VOORAF

Het Old Burger Weeshuis is van de drie Leeuwarder 'Arme Staten', naast het Sint Anthonygasthuis (<1425) en het Zoete Naam Jezusgilde (<1528) de jongste. Het werd in 1534 opgericht door patriciërsdochter Auck Peters. Deze stichting was een indirect gevolg van het in oktober 1531 door keizer Karel V uitgevaardigd plakkaat, waarin aan de stadsbesturen in de Nederlanden opdracht werd gegeven om alle caritatieve instellingen samen te voegen tot 'eene gemeene borsse' om daarvan de armen te onderhouden. Het stadsbestuur van Leeuwarden voegde vrijwel meteen de daad bij het woord en maakte een begin met het samenvoegen van de inkomsten van de bestaande liefdadige instellingen tot een 'Ghemeene Beurze'. Een minderheid in en rond het stadsbestuur, waaronder Auck Peters, telg uit de patriciërsfamilie Auckama, had meer moeite met deze stedelijke curatele over de caritas en nam ten aanzien van de zorg voor wezen het recht in eigen hand. De destijds als Arme Weeshuys bekend staande instelling mocht zich dan ook vrijwel meteen in de belangstelling van met name de aanzienlijken in en rond de stad verheugen. Dankzij hun legaten en gaven kon het weeshuis al in 1563-1564 fors worden uitgebreid op zijn plek aan de Weerd (thans westzijde Raadhuisplein), waar het tot aan zijn verhuizing naar het Zaailand in 1875 gevestigd bleef. De verzorging van een acht à tiental weeskinderen, waarvoor het aanvankelijk was opgericht, groeide in ruim een halve eeuw naar zo'n vijftig wezen in 1591.

Van de inkomsten en uitgaven van het weeshuis werd vrijwel vanaf het begin – dat wil zeggen vanaf 1541, zes jaar na de fysieke start van het weeshuis aan de Weerd – een goede, en tot en met 1608 vrijwel compleet

bewaard gebleven, boekhouding bijgehouden. Deze rekenboeken blijken een schat aan informatie te bevatten over het dagelijks leven gedurende de zestiende eeuw in de Friese hoofdstad en haar omgeving. Geograaf en historicus Meindert Schroom, in opdracht van de Stichting begonnen aan het schrijven van een nieuwe geschiedenis van het Old Burger Weeshuis, stuitte bij aanvang van zijn onderzoek vrijwel meteen op deze weliswaar reeds langer bekende, maar nauwelijks ontsloten en gebruikte bron. Behalve dat het de oudst bewaard gebleven *burgerweeshuisrekeningen* in ons land zijn, zijn de rekeningen bovenal van belang voor de Leeuwarder en Friese geschiedenis. Dat zijn ze zoveel te meer, waar in 1824 de Leeuwarder stadsrekeningen (doorgaans de belangrijkste bronnen voor het dagelijks leven in steden) van vóór 1700 als onderdeel van een opschoonoperatie voor 'scheurpapier en oude boeken' zijn verkocht. Met het monnikenwerk van de toegankelijk making van deze bron door middel van deze transcriptie en de toelichtende inleiding daarop heeft de auteur alvast een weliswaar lange, maar noodzakelijke voorzet gegeven op de geschiedenis van het Old Burger Weeshuis.

Het bestuur van de Stichting Het Old Burger Weeshuis is verheugd maar niet minder trots op deze wijze aan de geschiedschrijving van de stad Leeuwarden, waarmee zij al bijna vijf eeuwen nauw verbonden is, te kunnen bijdragen. Het Old Burger Weeshuis, hoewel het als instituut sinds 1982 geen wezen meer opneemt, is niet minder dan voorheen betrokken bij het welzijn van deze stad en haar inwoners, met name bij kwetsbare groepen als jeugd en ouderen, zoals dat ook bijna vijf eeuwen geleden al het geval was. Daarvan getuigt deze uitgave.

Mr. Jorrit Volkers, voorzitter Stichting Het Old Burger Weeshuis

TEN GELEIDE

Dit boek is het rechtstreekse gevolg van een eind 2015 door het bestuur van het Old Burger Weeshuis (OBW) aan mij verstrekte opdracht tot het schrijven van de geschiedenis van deze Leeuwarder instelling, vanaf zijn oprichting in 1534 tot vandaag de dag. Al kort na een eerste verkenning in de archieven stuitte ik op een belangrijke, tot dusverre nauwelijks ontsloten bron, te weten de rekenboeken en rekeningen van deze destijds 'Arme Weeshuys' genoemde instelling, hier als Leeuwarder Weeshuisrekeningen aangeduid. Die hebben, met letterlijk een handvol jaren uitgezonderd, betrekking op de jaren 1541-1608, waarna een door slechts negen jaren gevuld hiaat volgt tot 1768, het jaar van waaraf de rekeningen volledig bewaard zijn gebleven. Deze goeddeels zestiende-eeuwse financiële administratie is, hoewel niet onbekend, op wat 'cherry-picking' na, tot dusverre en niet in de laatste plaats met het oog op de omvang ervan – bijna 2.800 pagina's – onontsloten gebleven. De rekeningen bevatten veel essentiële gegevens voor de bronnenarme Leeuwarder en Friese vroegmoderne geschiedenis. Over het hoe en waarom daarvan kan in de inleiding, gezien de rijkdom van de bron slechts oppervlakkig worden ingegaan. Maar duidelijk is dat die een mijn van onschatbare gegevens is voor met name het sociaaleconomische reilen en zeilen van Leeuwarden in de zestiende eeuw; een voor de Friese hoofdstad cruciaal tijdperk in haar ontwikkeling. Tegelijkertijd leveren de Weeshuisrekeningen – die van de 16^e-eeuwse burgerweeshuizen in

ons land tevens de oudst bewaard gebleven zijn – veel op dat ook voor Friesland en de overige Nederlanden van belang is, evenals voor andere onderzoekers dan de bezorger als historisch-geograaf. Die door middel van deze publicatie toegankelijk te maken is het hoofddoel van deze uitgave. Dank geldt op de eerste plaats het bestuur van het Old Burger Weeshuis, wiens geduld aangaande de beoogde geschiedenis van het weeshuis – waar deze uitgave een eerste, onvoorziene stap in is – lang op de proef is gesteld en die de financiële middelen beschikbaar stelde om het werk tot een goed einde te brengen. Op de eerste plaats valt daarbij te noemen zijn secretaris, de op 19 maart 2021 ons helaas ontvallen mr. Wiebe Jan Adema. Hij heeft zich meer dan wie ook sterk gemaakt voor het schrijven van de geschiedenis van het OBW en van deze bronnenpublicatie die er de noodzakelijke 'bijvangst' van is. De uitgave was verder onmogelijk geweest zonder de hulp van het Historisch Centrum Leeuwarden, dat de bezorger dankzij het scannen van de bron in de gelegenheid stelde het werk buiten kantooruren, in zijn eigen werkruimte en tijdens vakanties te voltooien. Dank ook aan prof. dr. Yme Kuiper voor het kritisch doorlezen en becommentariëren van de inleiding. Tenslotte dank aan Klazien Schroor-Dijkstra, mijn vrouw en compagnon die het ondankbare werk van het samenstellen van een register voor haar rekening heeft genomen en mij meer nog als onmisbaar klankbord door dit omvangrijke project heeft begeleid.

Dr. Meindert Schroor

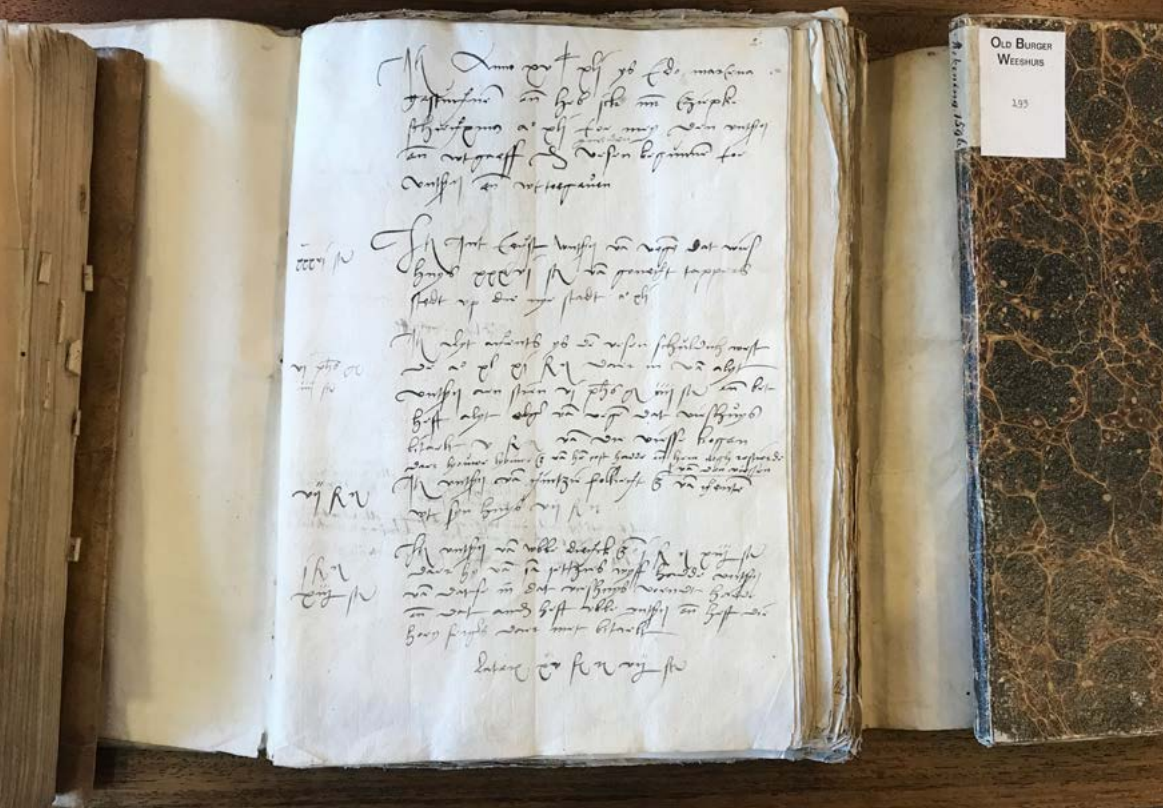
INLEIDING

De Leeuwarder Weeshuisrekeningen 1541 – 1608

In de inleiding op haar fundamentele studie uit 1997 over de Friese caritas in de Vroegmoderne Tijd *Armenzorg in Friesland 1500-1800* kenschetst Joke Spaans de armenzorg als een van de vitale functies van de vroegmoderne stedelijke samenleving. Nu is de zorg voor wezen – die er ook toe wordt gerekend – niet een op een vergelijkbaar met armenzorg, welke zich veel breder uitstrekt. Bovendien is hier feitelijk vaak niet eens sprake van echte armoede, maar kan ‘arm’, met betrekking tot ‘ouderloze kinderen’, veeleer worden uitgelegd als door het noodlot getroffen.¹ Desondanks is de wezenzorg een onlosmakelijk onderdeel van de zorg van samenlevingen voor de minder bedeelden in de breedst mogelijke betekenis. De geschiedschrijving over de armenzorg en daarmee de wezenzorg, aldus Spaans, is tot dusverre vooral beperkt gebleven tot instellingsgeschiedenissen en voor zover ze op een hoger schaalniveau betrekking hebben, dan vooral vanuit een sociaaleconomisch perspectief. Bij dit laatste ligt het accent primair op onderzoek naar de omvang en de oorzaken van de armoede.² In beide vormen van geschiedschrijving komen de armen zelf, met name de zogeheten huiszittende armen als grootste categorie bedeelden, nauwelijks aan bod, hoewel gemiddeld één-kwart tot één-derde van de stedelingen tot deze groep behoorde.³ Die vormde een in-

tegraal onderdeel van de stedelijke samenleving, maar zelfs ondanks de impliciet bredere stedelijke context en grotere bevolkingsomvang, lag en ligt het accent in de meeste studies, ook in Friesland en Leeuwarden, vooral op de institutionele aspecten, met andere woorden de wijze(n) waarop het gewestelijk of stedelijke bestuur het stelsel van armenzorg had georganiseerd. Vanuit dat perspectief zijn door Spanninga in 1987 de vroeg-zestiende-eeuwse Leeuwarder ontwikkelingen op het terrein van de armenzorg afgezet tegen de humanistische opvatting over armenzorg in West-Europa en de Nederlanden in het algemeen.⁴ Ook Spaans zelf beschrijft in haar boek de Friese en Leeuwarder armenzorg met name ‘van boven af’. Armen en ‘scamelen’ komen er dan ook niet als individuen in voor. Ze zijn daarentegen, met name als arme losse arbeiders, de ‘scamelruijters’, naast representanten van andere maatschappelijke categorieën, veelvuldig aanwezig in de door ons hier bezorgde rekeningen van de oudste weeshuisinstelling in de Friese hoofdstad, het in 1534 opgerichte *Old Burger Weeshuis* (OBW). De jaarrekeningen van deze instelling (gemakshalve weeshuisrekeningen) vormen een – slechts door een zestal verspreide jaren onderbroken – doorlopende bron, die een aanvang neemt in 1541 en eindigt in 1608, het laatstgenoemde jaar als het ware op de drempel van het

-
- ¹ In de rekeningen is vanaf 1587 vrijwel voortdurend sprake van ‘t Arme Weeshuys’. (Vgl. *HCL*, Toegang 1182, Van Lennep, *Inventaris OBW*, inv. nr. 96. Ordre van ‘t arme weeshuys 1620-1640.)
 - ² Spaans, *Armenzorg in Friesland*, 15-16
 - ³ Het percentage armen als onderdeel van de stedelijke bevolking lag in de Vlaamse en Hollandse steden in het tweede kwart van de 16^e eeuw tussen de 20 en 40% (Offermans, *Arbeid en levensstandaard in Nijmegen*, 27, vgl. Scholliers, 307). Voor Leeuwarden wordt het percentage paupers en hulpbehoevende personen in 1565 op 25% geschat (Schroor, ‘Lantstadt’, 112-113).
 - ⁴ Spanninga, ‘Hoofdelingen en burgers’, 11-45.

Pagina 2° (p. 1) met de eerste inkomstenposten (1541) uit het oudste rekenboek (1541-1559)

Twaalfjarig Bestand in de oorlog tussen de Republiek en Spanje.⁵ De totstandkoming van de rekeningen was uiteraard een zaak van 'bovenaf'. Immers, opgesteld en bijgehouden door de rentmeester, die deel uitmaakte van het college van voogden. Daarvan werden de leden gerekruteerd uit de maatschappelijke bovenlaag van de stad; de adel uitgezonderd waren dat de rijken en het patriciaat. Tegelijkertijd bieden deze jaarrekeningen ons, dankzij hun vrijwel ononderbroken karakter en uitgebreidheid, een bij vlagen fascinerende inblik in het dagelijks leven van een zestien-eeuwse stad in het uiterste noorden van

de Nederlanden. Voor Leeuwarden speelt dit des te meer omdat de meest voor de hand liggende spiegels van het dagelijks leven, de stadsrekeningen van vóór 1700, verloren zijn gegaan. Alvorens aan het einde van deze inleiding in te gaan op de aard, opzet en belang van de weesrekeningen en de bronnensituatie met betrekking tot het 16^e-eeuwse Leeuwarden willen we om te beginnen iets kwijt over de toenmalige stad, over de weesrekeningen als spiegels van het dagelijks leven in en rond Leeuwarden en het reilen en zeilen van het weeshuis.

5 De bewaard gebleven reeks rekeningen van het OBW vertoont tussen 1609-1768 grote hiaten. Bewaard bleven slechts de jaarrekeningen van 1612, 1619, 1639, 1640, 1642, 1644, 1659, 1672, 1673, 1759, 1760 en 1761.

Leeuwarden ten tijde van de Weeshuisrekeningen

Zoals gezegd omspannen de rekeningen van het Old Burger Weeshuis, destijds 't Arme Weeshuis genoemd, ruim de helft van de zestiende eeuw en het begin van de zeventiende eeuw tot aan het Twaalfjarig Bestand. De zestiende eeuw was voor Leeuwarden een periode van bijzondere expansie. Dat kunnen we om te beginnen afleiden uit het verloop van de bevolking. Terwijl de stad, inclusief het sinds 1516 aan haar bestuurlijk toebedeelde stuk platteland (de zogeheten Klokslag), in het begin van de zestiende eeuw (1511) naar schatting 4.800 inwoners telde, groeide dit van ruim 7.000 zielen rond het midden van de zestiende eeuw (1565) naar een inwonertal van circa 12.000 in 1606.⁶ Er was daarmee sprake van een ruimschootse verdubbeling van de bevolkingsomvang binnen het tijdsbestek van een eeuw en een bevolkingsaanwas die op jaarbasis per saldo bijna één procent (0,98%) bedroeg. Dit percentage was nagenoeg identiek aan het gemiddelde groeitempo van de Hollandse steden in die periode.⁷ Met die groei evolueerde Leeuwarden van een eenvoudige 'Ackerbürgerstadt' met een relatief geringe beroepsdifferentiatie omstreeks 1500, via 'jonge aencommende Lantstadt' (1548) naar de op de vogelvluchtkaart van Sems (1603) als 'metropolis Frisiae', aangeduide 'hoofstat van Frisland'.⁸ Die laatste status had de stad feitelijk al sinds 1504, maar daarvan kon zij pas binnen het sinds 1580 autonoo-

me republikeinse Friesland ten volle profiteren.⁹ Gedurende het grootste deel van de Late Middeleeuwen was de bebouwing van Leeuwarden merendeels beperkt tot het gebied tussen het Schoenmakersperk in het noordwesten en het Zwitserswiltje in het zuidoosten.¹⁰ Een ruim zes meter brede gracht, of beter sloot, vormde op zijn minst sinds de 14^e eeuw de grens van dit middeleeuwse territoir waarover het stadsrecht gold.¹¹ Een gedeelte ervan – in 1869/70 gedempt en sindsdien als Sint Anthonystraat bekend – vinden we in de weeshuisrekeningen regelmatig terug als achterste grens van en de aan- en afvaarroute van met name het boerenbedrijf op het weeshuisterrein. Het Weeshuis strekte zich uit van het huidige Raadhuisplein (als onderdeel van de Ee in 1715 overwelfd en in 1884 gedempt) in het oosten tot aan de voornoemde voormalige gracht als westelijke belending.¹²

Een tweetal terpen binnen de 'Oude Gracht', gelegen ten noorden (Nijehoveterp) en ten zuiden (Minnematerp) van de Ee, vormde de dichtbevolkte kern van het eigenlijke Leeuwarden, met als uitliggers enige verspreide, deels adellijke bebouwing rond de parochiekerken Sint Vitus van Oldehove in het westen en de Catharinakerk van Hoek in het noordoosten. Dankzij de ruime stadsuitleg die tijdens de jaren 1481-1494 plaatsvond, bereikte Leeuwarden globaal de omvang van

6 Over de Klokslag: PKAF VII m.n. 18-23. Het bestuur van de stad over de Klokslag was al op 1 juli 1515 door stadhouder Floris van Egmont bevestigd en werd op 6 februari 1516 aansluitend door landsheer Karel V gegund (Kunst, *Inventaris Archief*, nrs. 118-120, vgl. Singels, *Inventaris*, nrs. 145-146, Voorda, *Register*, nrs. 58-59 en GPCV II, 315- resp. 329- alwaar de privileges zijn afgedrukt).

7 Schroor, 'Lantstadt', 117; Vries de, *Dutch Rural Economy*, 86-87

8 Voor de discussie rond het begrip 'Ackerbürgerstadt': It Beaken 54 (1992) 174-189. Over een toenemende beroepsdifferentiatie: Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 194-202

9 Johannes Sems, *Leeuwerden de hoofstadt van Frisland. Leoverdia metropolis Frisiae OO IO CIII 1603*

10 Schroor, *Historische Atlas Leeuwarden*, 14

11 De eerste beschrijving van het beloop van deze oude gracht bij Schotanus, *Beschryvinge*, 229

12 O.a. in juni-augustus 1587 als het 'diept after het weeshuijs' 20 (Friese konings-)voet breed blijkt (= 6,52 m.) p. 622. 'Wal after de schuer' (1546) p. 56

de huidige historische binnenstad.¹³ Deze uitbreiding was een reactie op de toenevende spanning, uitmondend in gewapende conflicten tussen een opkomend stadspatriciaat, dat zijn positie ontleende aan de handel en de nijverheid en anderzijds enkele adellijke families (de zogeheten hoofdelingen). De trage vordering van de stadsuitleg weerspiegelde de moeizame onderlinge relaties, waardoor het werk aan de uitleg gedurende langere perioden stil lag. Veel Leeuwarder hoofdelingen hadden zowel in de stad als op het omringende platteland hun eigendommen en – gezien het politieke en economische belang van de grond – machtsbases en ze vochten er veelvuldige onderlinge veten uit. Die waren dikwijls een belemmering voor zowel het verkeer van en naar de stad als de uitoefening van het ambacht. Het was de voornaamste reden voor een stilaan meer door puur stedelijke kringen en belangen gedomineerd stadsbestuur om zijn invloed op de vaar- en wegverbindingen in de omgeving van de stad uit te breiden en daarbij zo nodig gewapenderhand in te grijpen.¹⁴ De forse laat 15^e-eeuwse uitleg van Leeuwarden werd mede bepaald door de excentrische ligging van de beide parochiekerken buiten de oude gracht (Sint Vitus en Sint Catharina), die hiermee binnen de veste (stadsgracht, alias singel) kwamen te liggen. Dankzij de stadsuitleg groeide de oppervlakte van de stad met een factor tweeënhalve naar 53 hectare en kwam zij in een ruime jas te zitten.

Deze kwam weldra (1498–1504) goed van pas met de komst van de hertogen van Saksen, die in Friesland een centraal gezag introduceerden. Na een hevige strijd werd Leeuwarden een van hun voornaamste steunpunten en om dat fysiek te onderstrepen stichtten zij een ruim drie hectare groot blokhuis of artilleriefort in de zuidoosthoek van de stad. Daarmee werd al meteen een aanzienlijk deel van de nieuw ontstane ruimte binnen de nieuwe stadsomsingeling gevuld. In de directe omgeving van Leeuwarden bracht het wapengeweld rond de komst van de Saksers in 1498 daarenboven de verhuizing op gang van het Franciscaner klooster Oud-Galilea. Deze instelling verhuisde op instigatie van het stadsbestuur van zijn plaats ten noorden van de stad (Oldegalileë¹⁵) naar een plek in het nog vrijwel onbebouwde oostelijke deel van de stad, gelegen aan de oostzijde van de latere Tweebakmarkt (nog in 1570 als 'Nijemerckt' aangeduid), ten noorden van het Blokhuis.¹⁶ Weldra leidden de onveiligheid en de beschutting die kloostergebouwen aan potentiële belegeraars konden bieden ook tot de verhuizing van het Franciscanessen- of Grauwe Bagijnenklooster. Dit vrouwenconvent (*Sint Anna clooster* in de rekeningen) werd vanaf de terp Fiswerd (thans Oude Begraafplaats) ten noorden van de stad verplaatst naar een ander, eveneens schaars bebouwd terrein binnen de nieuwe stadsvesten. Het was gelegen ten westen van de Oude Gracht langs de naderhand naar

haar voornaamste aanwonenden genoemde Bagijnestraat.¹⁷

Tot ver in de zestiende eeuw bleef het contrast zichtbaar tussen de relatief dichte bebouwing binnen de veertiende-eeuwse Oude Gracht en de in de late vijftiende eeuw gerealiseerde uitbreiding, waarbinnen de uit of van omstreeks 1562 daterende stadsplattegrond van Jacob van Deventer nog veel groen aangeeft. Groen, dat als hovingen (getuige de vele samenstellingen met '-hoff') van aanzienlijken en van geestelijke instellingen veelvuldig in de hier gepresenteerde rekeningen voor komt.¹⁸ Omstreeks het midden van de zestiende eeuw werd naar schatting 35% van het gebied binnen de singels ingenomen door zulke schaars bebouwde terreinen van kerken en kloosters, edelen en patriciërs.¹⁹

Dat de open terreinen in de loop van de zestiende eeuw gaandeweg werden volgebouwd, was, behalve gevolg van een groeiende bevolking, te danken aan het keizerlijke octrooi uit 1518. Daarin werd aan de inwoners toegestaan om de jaarlijkse drukkende erf- en huispachten af te kopen tegen de twintigvoudige waarde. Enkele decennia later verbood de keizer bovendien om onroerend goed met nieuwe onlosbare renten te bezwaren.²⁰ Het bleek een enorme stimulans voor de particuliere woningbouw in de stad en was slechts één van de in totaal veertien privileges die door de nieuwe landsheer Karel V aan de stad

werden verleend. Daartoe behoorden ook belastingvoordelen en een deel van de opbrengst van de accijnzen die voortaan aan de stad toevielen. Al in 1517 mocht Leeuwarden bovendien enkele rond de stad gelegen stinsen van tegenstanders van Karel V afbreken om het sloopmateriaal te hergebruiken. In het verlengde daarvan werd de zaalstins met toren van Pier Epes Walta op de hoek van het Herenwaltje en de Nieuwestad in de stad zelf door Karel aan de stad toegewezen om als raadhuis te dienen. Het 'oldt' raadhuis op de hoek van het Naauw en de Groentemarkt werd enkele jaren later verkocht (1529) en de opbrengst ervan ingezet voor het broodnodige uitdiepen van de stadssingels.²¹ Tezelfdertijd (1532) ging het stadsbestuur over tot het vernieuwen van de 'ingeuallen' Hoekster- of Sint Catharinapoort, ruim een decennium later gevolgd door de Sint Jacobs- of Wirdumerpoort in 1546, terwijl verderop in die eeuw de Vrouwenpoort onder handen werd genomen (1579). De laatstgenoemde stadspoort vinden we, vanwege het belang van het in 1505 bedijkte Het Bildt als graanschuur – welke streek veelvuldig voorkomt in deze rekeningen – ook wel als Bildtspoort aangeduid.²² De stad maakte daarnaast een begin met de vervanging van houten bruggen door de karakteristieke gemetselde stenen boogbruggen (pijpen), hetgeen zoals uit de Weesrekeningen blijkt in 1543 het geval was met de Weertspijp over het water van de Nieuwestad en met de Bagijnepijp, gelegen in de gelijknamige

13 Tussen 1619 en 1623 werd de stad nogmaals, zij het op aanzienlijk beperktere schaal aan de zuidwestzijde (Zaailand) uitgelegd en daarbij begrensd door middel van een tweetal nieuwe dwingers (bastions) met singelgracht naast de bestaande Wirdumerpoortsdwinger, nl. de Verlaats- of Arendsdwinger en de Zuiderdwinger (Schroor, *Historische Atlas Leeuwarden*, 29)

14 Vries, O., 'De steden oan it roer', 78–80.

15 Hier is al in de oudste weesrekening van 1541 sprake van de weeshuysfenne (in 1546 de 'Weesshuysfen bij Oldegeleijen', alhier p. 8), blijkens haar testament dd. 14-11-1534 afkomstig van de stichteres van het Weeshuis, Auck Peters alias Auck Lieuwes (cf. *FT*, nr. 137, p.126: 'dat lant (...) dar lecht by Olde Galegen').

16 In feite reikte het terrein van het klooster (Nieuw) Galilea zuidwaarts tot aan de sloot (die na de inname en gedeeltelijke ontmanteling van het Blokhuis in 1580 werd gedempt en vervangen door het Nieuwstraatje) welke het kloosterterrein scheidde van het zogeheten Heerehoff. Dit was op zijn beurt door de noordelijke slotgracht (tezelfdertijd eveneens gedempt en veranderd in Nieuwe Oosterstraat) van het Blokhuis gescheiden.

17 Het terrein van de Bagijnen werd aan de noordzijde begrensd door het zogeheten Diept, een in 1757 gedempte sloot die van de Oude Gracht naar de Ruiterswacht liep (Mol, 'Grauwe Bagijnen', 90). De aldaar aan Eekhoff's *Geschiedkundige Beschrijving* II, 4-5 ontleende veronderstelling dat het diep achter de Franse kostschool naar het zuiden afboog en langs de Kaatsbaan in de Nieuwestad uitmondde klopt niet (vgl. Schroor, *Historische Atlas Leeuwarden* 40). Opmerkelijk is dat de doorgaans zeer secure Van Deventerplattegrond (1562) hier (nog?) geen watergang aangeeft! De tien jaar jongere Austinplattegrond doet dat wel, hetgeen de veronderstelling aannemelijk (Schroor c.s., *De Robles atlasen*, kaart 42) maakt dat hij in de loop van de jaren 1560 specifiek als terreinafscheiding is gegraven, mogelijk met gebruikmaking van een oudere pre-stedelijke sloot.

18 Bv. Cammingha- alias Heer van Amelandhoff, (stadssecretaris) Matthijs (later diens zoon Jan) Rommartshoff (tussen Ossekop en Druifstreek), Duco van Martenahoff (tussen Nieuwestad ZZ en Ruiterskwartier), Allert Brouwerhoff after die Stadsdoelen en Galeysterhoff alias Munckehoff (i.e. het gelijknamige kloosterhof ten oosten van de Tweebakmarkt).

19 Vgl. Schroor, *Historische Atlas Leeuwarden*, 22-23; dez. 'Lantstadt', 128.

20 *GPCV III* 61, dd. 4 januari 1545.

21 Deze laatste werd in 1529 verkocht als *stads oldt raethuys ende steede* (*HCL*, Toegang 1001, [i.e. Kunst, R., *Inventaris Archief Leeuwarden*] inv. nr. 731, *Ontfanckregister van stads Leuwaerden renten ende incoomsten 1524-1534*).

22 Aldus in 1588 en 1593 in de Weesrekeningen: Bill poort (p. 716, 861), vgl. de in of kort na 1580 gebouwde Bildtspoort in Harlingen (aldaar ter vervanging van de oude Noorderpoort).

straat over de Oude Gracht (thans: Bagijnesteeg-Sint Anthonystraat).²³ In de jaren 1530-1550 trad het stadsbestuur eveneens zeer voortvarend op bij verschillende andere bouw- en infrastructurele projecten, zoals de geplaaide torenbouw van de Oldehove (1529-1532), gevolgd door de Nieuwe of Sint Jacobstoren (1540) en de nieuwe schuttersdoelen (1540).²⁴ Een belangrijk infrastructureel project was de aanleg van de Zwarteweg met (Oud) Tolhuis naar Tietjerk/Rijperkerk (1531), ter vervanging van de omwegen naar het oosten, die respectievelijk over Lekkum en Giekerk liepen of door de (Huizumer) Hemrik langs Kleinegeest naar Bergum voerden.²⁵ In 1545 ondernam Leeuwarden zelfs een vergeefse poging om een vaarweg aan te leggen van de Ee bij Vierhuis naar de Zwette en vandaar noordwaarts naar Oude Bildtzijl en de Wadden.²⁶ Een van de eerste infrastructurele verbeteringen was overigens al in 1525 doorgevoerd, toen het Verlaat (tot 1859 de peilscheiding tussen Westergo en Oostergo (en als referentiepunt meermalen voorkomend in deze rekeningen) van een tweede schutteur werd voorzien.²⁷

Zoals gezegd werd een sterke impuls voor de snelle groei van de stad gegeven door de vestiging van een centraal gezag in Friesland, met Leeuwarden als hoofdstad. Het eerste fysieke teken daarvan was de vestiging van de eerdergenoemde dwangburcht, het Blokhuys, waarop naar schatting gemiddeld steeds zo'n 100 manschappen gelegerd waren. Velen

onder hen woonden met hun gezin in de stad. Met de komst van hertog George van Saksen in 1504 werd Leeuwarden definitief de hoofdstad en hadden zowel de stadhouder ('principaelste regent') als de raden alias regenten er hun residentie. Een van die regenten was de kanselier, die als hoogste ambtenaar de administratie van zowel rechtelijke als bestuurlijke zaken behartigde en onder wiens verantwoordelijkheid verschillende klerken werkzaam waren. Stadhouder en regenten verhuisden naar een in 1505 bij de westelijke toegangbrug tot het blokhuisterrein gebouwde Kanselarij die al in 1542 wegens bouwvalligheid werd afgebroken. Van 1542 tot 1545 vond de kanselarij een tijdelijk onderkomen in het Franciscaner klooster Galilea (waar tot 1571 – toen het nog bestaande gebouw aan de Turfmarkt werd voltooid – ook het Hof bijeenkwam) en aansluitend tot 1571 in het zo goed als voltooide woonhuis van de abt van Klaarkamp. In de stad woonden bovendien de rentmeester-generaal²⁸ en de muntmeester. In het laatstgenoemde jaar werd de thans nog bestaande Kanselarij aan de Turfmarkt in gebruik genomen. De voorloper van de Staten van Friesland, de Landdag vond vanaf 1504 (doorgaans) eveneens plaats in Leeuwarden en wel in de refter van het Jacobijner klooster (Grote Kerk). Centraal bestuur en kanselarijvorming leidden ook tot de aanwezigheid van boekbinders en drukkers zoals 'Die boeckbynder Tylman' en 'Jan boeckebijnder', beiden in 1531 in Keimpema-espel, waar de gewestelijke bestuursorganen waren gecon-

centreerd.²⁹ In de Weesrekeningen komen al meteen (1541, 1542) en regelmatig betalingen voor aan boekbinders en leveranciers van boeken.³⁰

In een uit 1999 daterende bijdrage over de economische ontwikkeling van Friesland sinds het einde van de Friese vrijheid, dat wil zeggen na 1498, gaf de befaamde economisch historicus Jan de Vries aan hoe dichtbevolkt het overwegend rurale Friesland was, in vergelijking met andere streken die evenals Friesland niet aan een stedelijk of landsheerlijk gezag waren onderworpen (geweest). Als dichtbevolkte, op de markt georiënteerde, en zeker aan de geldeconomie deelnemende, agrarische samenleving was Friesland modern 'avant la lettre'.³¹ Het aantal betalingen in natura is in de rekeningen op de vingers van één hand te tellen en de meeste houden verband met de jaarlijkse levering van huiden, van op het weeshuis geslacht vleesvee, aan de schoenmaker die het weeshuis inhuurde voor het vervaardigen van schoenen en 'tofelen' voor personeel en weeskinderen. Dat

het centraal gezag inderdaad snel wortel had geschoten in Friesland – het eerste gewest aan de oostoever van de Zuiderzee dat werd aangesloten bij de Nederlanden – blijkt vooral impliciet, zij het ontegenzeggelijk en bij herhaling in de rekeningen. Het valt in uiterlijke zin wellicht het meeste op in het nagenoeg afwezig zijn van de Friese taal, die met de komst van het centraal landsheerlijk gezag snel terrein prijs gaf aan het Nederlands.³² Waar het Fries nog voor komt in deze bronnen houdt het vrijwel uitsluitend verband met het boerenbedrijf en was het daarmee inderdaad naar 'ploeg en koestal' verdreven.³³ Toponiemen zijn vrijwel volledig in de ook nog heden ten dage gangbare Nederlandse vorm, zoals Berlickum, Eernewoude, Feenwolden/Veenwouden, Giekerck, Franicker, Hardegarijp, Harlingen, Rijperkerck(e), Sneekermeer of Snakkerburen.³⁴ Binnen het geschetste beeld van integratie in grotere verbanden en van handel passen ook de intensieve verkeers- en handelsrelaties met plaatsen als Amsterdam en Harlingen, maar evenzeer de vele contacten met de voor die

23 Blijkens de doorgehaalde post dd. 23 juni 1543 was het weeshuis vrijgesteld van de omslag (heffing) t.b.v. de aanleg van beide pijpen (p. 42). Uit de rekening van 1564 blijkt dat de pijp op de hoek van de Bierhaven (Kelders) aan het zuidoende van de (Grote) Hoogstraat, 'naast de Brol', Keimpemapijp heette (p. 129, vgl. 281, resp. HCL, Toegang 1182, Van Lennep, *Archief OBW*, inv. nr. 133, fol. 87v).

24 Nijboer, 'Schuttersdoelen', 185-187.

25 Wellicht in samenhang met de nagenoeg tegelertijd vernieuwde Hoeksterpoort hiervoor.

26 Het voornemen – met waarschijnlijke gebruikmaking van Jelsumervaart, Zwette, Zuidhoekstervaart en Oude Rijd – daartoe bij Theissen, *Centraal gezag*, 268; vgl. HCL, Toegang 1001, inv. nr. 1531 (Concepttekst aan Stadhouder en Hof tot de aanleg van een vaarwater van Vierhuis aan de Ee west-, resp. noordwaarts naar zee etc.).

27 In de onmiddellijke nabijheid waarvan het Weeshuis land pachtte en verpachtte (het laatste o.a. in 1574), maar ook in 1598 als sprake is van het 'cleyn fenneke bij het Verlaet aent Galgediept' (p. 356, resp. 958).

28 Van 1530-1556 Gerrit van Loo, woonachtig naast het Weeshuis in Rolkemahuis (het huis van de rentmeester, alias 'aedes questoris' in een parochielijst uit ca. 1574 in: *PKAF VII 87*), waarmee hij in 1548 30 gulden bijdroeg aan een scheidingsmuur tussen zijn erf en het weeshuis (alhier, 13) en dat in 1564 door zijn zoon Boudewijn van Loo grondig werd verbouwd en vernieuwd.

29 De boekverkoper Teilman die door Van der Laan (*Groninger Boekenbedrijf*, 30-31) als eerste Groninger uitgever wordt aangemerkt was afkomstig uit Leeuwarden en vermoedelijk ook steeds daar woonachtig, in elk geval in 1531, 1532 en 1533 en 1544/45, in welk laatstgenoemde jaar hij vermoedelijk overleed (Thielmanne van Leeuwaerden). Het burgerboek dat omstreeks 1540 begint, maar vermoedelijk zijn aanvang nam in de periode 1531-1537, merkt op dat Tylman oorspronkelijk uit het Kleefse afkomstig was (Valkema Blouw, 'De eerste drukker van Leeuwarden', 73; vgl. Schroor, 'Lantstadt', 121-122).

De Friese hoofdstad biedt overigens een mooi voorbeeld van de toename van het aantal boekbinders na 1500. Al in 1511 is sprake van Gouert bokebinder en Verbout boeckbinder (toen: Minnema-espel, resp. Hoeksterespel, *Register van den Aanbrengh I*, 18, 35; de laatste woonde op grond van het Dominicaner klooster en was daar mogelijk als bokebinder werkzaam). In 1531 waren zowel Tylman boeckbinder als Jan boeckebijnder (Jan Everts?) in Keimpema-espel woonachtig, ongetwijfeld in verband met de nabijheid van de zetel van het Hof van Friesland, de Kanselarij. Het Franciscaner Galileeklooster in hetzelfde espel had blijkbaar eveneens een eigen bokebinder ('die boeckebijnder cum Franciscanen'). Sinds 1543 was Jacob boeckebinder in dezelfde buurt woonachtig evenals in 1554 op Over de Kelders in dezelfde wijk Pieter boeckebijnder (Schroor c.s., *Fontes Leovardienses*, 65, 69, 70, 122, 147, 158, 160).

30 Dit werk: op pag. 37 en 42, waar sprake is van 'feteren voer boecken'(waarschijnlijk ging het vanwege de combinatie met kaarsgen om boeken in te binden en niet om als *liber catenatus* kettingen om boeken aan te leggen ter voorkoming van diefstal). Pieter Pieters boeckbijnder (1584, p. 529), Hans Brasz burger ende boeckbijnder (1591 – 1600: pp. 944, 973, 1001, 1002, 1028)

31 Vries, Jan de, 'De economische ontwikkeling (...) na het einde van de Friese vrijheid', in: Frieswijk, J. e.a. (red.), *Fryslân, staat en macht* (Hilversum/Leeuwarden 1999) 140-157, m.n. 143-144.

32 Vgl. Vries, O., *Naar ploeg en koestal*, 186-189.

33 Als voorbeeld noemen we ook deels vandaag de dag nog gangbare Friese aanduidingen voor fenomenen uit het agrarisch bedrijf zoals een *kintsen* of *kynsen* voor een botermaat, *rier* voor vaars, *hokkeling* voor pink, *miuxser* voor uitmesten, *gelde koe* voor onvruchtbare koe of een *clibbe hooi* en incidenteel een beroepsaanduiding als *miuwxser* (uitmester, vgl. Engels: mucker) of *schroer* voor kleermaker (in 1600 nog twee gebroeders kleermakers als schroren aangeduid (p. 1033) of een werkwoord als *onthiete* voor beloven (de laatste p. 12). Elders een enkele, nog lang gangbaar gebleven waterstaatkundige term als *slatten* (uitgraven, uitdiepen) of *leiken* (baggeren).

34 In 1585 als 'Buyten Hoekxsterpoort op Snackerbuijeren' (p. 589) en daarmee de oudste vermelding van deze buitenbuurt (vgl. Oly, *Leeuwarder straatnamen*, 209).

tijd moderne inpoldering en graanshuur Het Bildt. Omgekeerd is door Knibbe de nodige nuancering aangebracht in het door De Vries geschetste beeld van moderniteit. De grote sprong naar intensiveren en investeren heeft zijns inziens vooral na 1580 plaatsgehad. Dat de landbouw arbeidsintensief was, blijkt alleen al uit de praktijk van het hooien die aan vele losse arbeiders uit de stad en haar naaste omgeving tijdelijk werk bood, alvorens de grote stroom van trekarbeiders-hanneke-maaiers uit het achterland na 1600 op gang kwam.³⁵

De Weeshuisrekeningen zijn zeer nuttig bij het verder invullen en eventueel relativeren van de voorgenoemde en eerdere onderzoeken, aannames en stellingen. Ze geven meer dan welke andere bron inzicht in het leven van alledag in het zestiende-eeuwse Leeuwarden. Gezien de omvang en breedte van de bron beperken we ons in deze inleiding tot de behandeling van een beperkt aantal aspecten van omgeving, samenleving en economie om een inkijkje te geven in de rijkdom en bruikbaarheid van dit historische materiaal voor vele disciplines en beginnen met de waterrijke infrastructuur in en rond de stad.

Pramen: Leeuwarden en het water

Zoals Friesland in het algemeen was ook Leeuwarden binnen de singelgracht een waterrijke wereld met in totaal bijna vijf kilometer lengte aan binnengrachten en -wateren. Wegen en wateren vergden regelmatig onderhoud. De eerste, nieuwbenoemde president van het Hof van Friesland, Gregorius Bertolff van Aken klaagde in 1527 over goeddeels ontbrekende walbeschoeiingen en zelden of nooit geplaveide straten. De weesrekeningen geven aan dat daar weldra verandering in moet zijn gekomen. Betalingen aan straatmakers komen bijvoorbeeld al in de oudste weesrekening voor, zoals in 1541 aan 'die stratmakers (...) van die straet toe maken voerd wieshuys', de Weerd met andere woorden.³⁶ Ook na de grote verbouwing van het Weeshuis in 1564 werd aansluitend

de straat aangepakt door Tzietse straetmaecker.³⁷ De verharding bestond uit balstenen (ronde veldkeien), zoals onder meer het geval was in de Klokstraat in 1580³⁸, of enkele jaren later (1585-1587) opnieuw in de straat voor het Weeshuis. Ze werden ook gebruikt ter ophoging van de straat voor een van haar woningen in de Oude Oosterstraat en daarnaast werden klinkers gebruikt voor het vloeren van de schuur van het Weeshuis en die van haar woningen.³⁹ Walkanten werden regelmatig verstevigd en daarbij versterkt en verhoogd met aarde uit de grachten. Langs de schuur aan de achterzijde werd in 1546 een walbeschoeiing van Noorse balken en eiken planken vervaardigd, vastgezet met rongen ('bolten') en spijkers.⁴⁰ Grachten waren – ondanks verboden op storten en lozen van vuil

en fecaliën – veelal open riolen.⁴¹ Hoewel het een potentiële belemmering was voor het varende verkeer groeide er desondanks riet in de stadsgracht, mogelijk om een deel van de stankoverlast en vervuiling tegen te gaan. Het moest echter ten behoeve van de doorstroming en de doorvaart regelmatig kort worden gehouden.⁴² De voogden kochten herhaaldelijk voeren riet uit de stadsgracht ter afdekking van het opgezolderde hooi.⁴³ De seizoenen en wisselende weersomstandigheden stelden met name het op het weeshuis-terrein uitgevoerde boerenbedrijf voortdurend voor uitdagingen, zoals het uitweiden en weer op stal zetten van het melkvee en de aanvoer van het vetgemeste vee ten behoeve van de slacht in de herfst. De aanvoer van hooi, rogge, mout, turf, kalk en stenen diende dikwijls te worden uitgesteld dan wel de producten elders in de stad te worden uitgeladen en te voet in een 'bonge' (draagzak) met draagstokken, hetzij door middel van berries naar het Weeshuis gebracht. Vooral in de smalle gracht achter het Weeshuis, die zo doelmatig leek voor de aanvoer van deze goederen, en waar een speciaal afsluitbare waterpoort toegang verschafte tot het weeshuis-terrein, stond dikwijls te weinig water.⁴⁴ Dat was onder andere het geval in mei 1593, toen de kalk die nodig was voor het herstel van de ingestorte waterput van voren naar achteren door het huis en de schuur moest worden opgedragen 'alzo het schip te groot was, ende after om die droochte ende engicheit (krapte, M.S.) wille'.⁴⁵ Soms was zelfs de veel bredere

en diepere gracht aan de voorzijde (in feite de benedenloop van de Ee) onbruikbaar. Zoals in de herfst van 1584, toen vanwege de droogte, een lading rogge en een vat met Luneburger zout nog van de Weertspijp en de nabijgelegen stadskraan (de Wip) door de Weerd naar het Weeshuis moesten worden gesjouwd.⁴⁶ In december 1584 daarentegen, belette het hoge water de schepen om de rogge bij het tegenover het Weeshuis gelegen Vleeshuis te lossen, maar ruim een half jaar later stond het water alweer te laag voor de scheepvaart om die plek te bereiken.⁴⁷ Voor het vervoer van vee, hooi en ander goed werden dan ook meest pramen met hun veel geringere diepgang dan de meeste vaartuigen ingezet. Dat was bijvoorbeeld voor de afvoer van dierlijke fecaliën, zoals in 1543 door Romke Entsz 'praemverrijer'.⁴⁸ Pramen symboliseerden wellicht het duidelijkst de band tussen een waterrijke stad en een al even waterrijke rurale omgeving. De vaartuigen werden ook gebruikt bij het 'leiken' (baggeren), met andere woorden voor de afvoer van baggerslib en daarnaast als lichters, zoals in juni 1563 van een groot schip dat stenen voor de verbouwing en uitbreiding van het Weeshuis vanuit Franeker aanvoerde.⁴⁹ Dat pramen gewilde en frequent gebruikte objecten waren, toont de uitgave in 1570 van 5½ stuiver om een ketting en een slot aan een praam te maken, die kennelijk toen zelf reeds in bezit was van het weeshuis.⁵⁰ Veertien jaar later werd een 'moije grote nije praem' aangeschaft bij een boer uit Wyns die daarvoor schuitma-

35 Knibbe, *Lokkich Fryslân*, 260-262.

36 p. 38.

37 p. 202, dd. 12 mei 1565.

38 'steijge streckende wt St. Jacobs inden Hoehstrate', p. 489.

39 p. 772, 774, 811, 891.

40 p. 55-56.

41 Oly, *Bouwen aan Leeuwarden*, 190-192, 195-196

42 Er is overigens steeds sprake van 'stadsgraff' wat slaat op de singel die uit defensieve overwegingen uiteraard niet mocht worden bevaren en door sluitbomen was afgesloten van de doorgaande vaarten van en naar de stad.

43 'Peter de Laeme opt Vliet van drie vuer riedt wt stads graft 12 st.', betaald op 22 september 1545 (p. 51). Verder o.m. aan Pieter graeffmeester op 26 juli 1553 (p. 77. vgl. 105: 'vier voer riedt (...) vut den stadtsgracht geleuert'); 'acht voeder riedts in des stadtsgrafft ende het leuren vandien int weeshuys' (anno 1562, p. 169)

44 p. 491.

45 p. 845.

46 N.B.: De op de kaarten van Sems en Blaeu afgebeelde 'wip' met goot tegenover het Weeshuis was een putstoel t.b.v. de brouwerij in het Weeshuis.

47 pp. 547, 548, 582.

48 pp. 40, 45.

49 Zoals in april 1549 (p. 66); p. 175.

50 p. 295 uitgave door medevoogd Pieter Arendz.

ker was geweest.⁵¹ Het nieuwe vaartuig, op verzoek van de binnen- en buitenmoeders aangeschaft, was voorzien van een 'roer, hellethout, zitbanck, kloot, ijseren ketten met een slot ende sloetell'. Het werd ingezet om 'daer mede toe melcken te faren, masck (varkensvoer) te halen ende alle anderen dingen te halen en te brengen, wat voor het weeshuys dienstich ende soe nodich is ghekoft ende ontfangen'.⁵² In april 1585 werpt het gebruik van de praam tevens enig licht op de melkerspraktijk van het weeshuis als planken en palen ermee worden aangevoerd naar het weeshuisland bij Oldegalileën, om er een schans (naar wij aannemen een zogeheten *jister* of melkbocht) mee te maken voor de melkkoeien. In feite lag dit eerste landbezit van het weeshuis te ver van de stad voor de melkerij en dus werd veel dichter bij de stad gelegen weiland gehuurd en uiteindelijk gedeeltelijk aangekocht ten behoeve van het melkvee van het weeshuis. Dat gebeurde in de zogeheten Heentiamafenne (thans Zaailand/Stationswijk) en Jantiemafenne (thans spooreplacement en Hollanderwijk).⁵³ Het land werd gepacht van het Koor van de Oldehove en het Sint Anthonygasthuis. Een schenking van 100 goudgulden door Saepck van Burmania (die als voornaamste weldoener de grote verbouwing van het weeshuis in 1564 mogelijk maakte en op wie wij nader terugkomen) maakte het mogelijk vier koegrazen land aan te kopen van het Sint Anthonygasthuis in Janthiamafenne.⁵⁴

De praam werd regelmatig geteerd en met pek gebreeuwd en voorzien van een hoosvat

en was kostbaar genoeg om in 1591 een drielal wezen dagenlang aan het zoeken te zetten in de wijde omgeving van de stad, waarbij het vaartuig in de buurt van Irnsum werd teruggevonden.⁵⁵ Winterse omstandigheden noopten hoe dan ook tot aanpassingen in de aan- en afvoer van goederen en victualie. De vaart kon gedurende weken stil liggen. Drinkwater voor het gestalde vee werd normaal gesproken uit de put(ten) op het weeshuisterrein gehaald (een tweede put werd in 1580 geslagen en opgemetseld; waarbij de rekeningen uitvoerig ingaan op bouwwijze en materialen) en voor menselijke consumptie uit de regenwaterbak. Voor het bier dat meest in het weeshuis zelf werd gebrouwen gebruikte men echter veel helderder water dat, van buiten de stad (zoals de 'zandingen' nabij Tietjerk of het Pikmeer bij Grouw), door middel van waterschuiten werd aangevoerd. Als door vorst het water niet kon worden bevaren werd noodgedwongen een beroep gedaan op putwater en water uit de regenbak, zoals in de winter van 1580/81.⁵⁶ Een ander waterprobleem, nauw samenhangend met het waddenmilieu waar het Friese kleigebied deel van uitmaakt, was de verzilting.⁵⁷ Zout grondwater kan tot op de dag van vandaag zelfs op verder landinwaarts gelegen plaatsen, zoals de omgeving van Leeuwarden, op geringe diepte worden aangetroffen. Het oppervlaktewater was destijds meestal brak, zoals de Engelsman Fynes Moryson in 1592 opviel. Hij wees eveneens op het traag stromende karakter van het water en de stank ervan, zowel hier als elders. Voorts vermeldt Moryson een 'dam in the midst of the City', waar naar be-

lieven water mee kon worden ingelaten en de binnenstedelijke wateren mee werden doorgestroomd.⁵⁸ Dit sluiswerk lag destijds nog in de Ee ter hoogte van het Gouverneursplein en het lijkt zo goed als zeker dat met de in de rekeningen van 1561-1564 genoemde Pieter Jellez sluyser, de bediener van dit kunstwerk is bedoeld.⁵⁹ Met name in het voorjaar en de vroege zomer – traditioneel de droogste

seizoenen in dit deel van de wereld – leidden verzilting en trage stroming veelal tot een gebrek aan zoet water ('varsck water'⁶⁰) om het vee te drinken. Dat was het geval in 1590 toen een diepe put in de weeshuislanden aan de Oldegalileën opnieuw moest worden uitgegraven om het melkvee aan 'drincken ofte varsck water' te helpen.⁶¹

Veen en turf

Het weeshuis beschikte al vroeg over eigen veengronden, waar turf werd gestoken, zowel voor het eigen gebruik als voor de verkoop en vanaf de beginjaren speelden ook hier de adellijke Burmania's een belangrijke rol. De eerste stukken veen waren reeds in 1541, kort na de stichting van het weeshuis verkregen, dankzij het testament van de in dat jaar overleden raadsheer in het Hof van Friesland en ridder, Tjaard van Burmania.⁶² Het ging om een veenstrook ter breedte van twaalf roeden (ca. 50 meter) dat zich onder Oostermeer, kilometers lang uitstreekte en gelegen was naast de Tiekevenen. Venen, die overigens in de eeuwen die volgden door vergraving en uitwaaien van veenputten geheel in de veenplas De Leijen verdwenen. De voogden reis-

den op Pinksteren 1543 naar Oostermeer om 'inwijssenge' (officiële toewijzing) te krijgen van dit legaat. Ze werden daarbij vergezeld door dr. Upko van Burmania, de jongere broer van Tjaard, die gelijk zijn oudere broer raadsheer was in het Hof, daarnaast kanunnik van de Sint Vituskerk van Oldehove en verder door dr. Ambrosius Rijchamer, schepen in het Leeuwarder stadsbestuur.⁶³ Aan wijn, verblijfskosten, bier en reiskosten werd in totaal drie florenen of goudgulden (à 28 stuivers) en 1½ stuiver uitgegeven.⁶⁴ Enkele dagen later werden onder het toezien oog van de voogden Obbe Dirckz en Tijerck Janz de piketten geslagen waarmee het veen werd afgebakend die kort daarna zijn vervangen door palen van 'ijsserwerck'.⁶⁵ Dat laatste gebeurde op de dag

51 Kennelijk heeft deze schuitemaker (Jan Meijnses) naderhand zijn oude beroep weer opgepakt. In 1593 is hij als schuitemaker woonachtig aan de Tuinen en bouwt hij een nieuwe praam voor het weeshuis (p. 857).

52 p. 554.

53 p. 585.

54 Omdat het gasthuis blijkbaar hetzelfde bedrag uitleende aan de kerkvoogden van Sint Vitus, mocht het Weeshuis ook vier koegrazen vrij gebruiken in Heentiamafenne bij het Verlaat totdat het kerkbestuur het bedrag aan het gasthuis zou hebben terugbetaald (p. 221-222).

55 p. 780. In april 1593 (p. 843) werden negen mingelen teers gekocht voor het teren van de praam.

56 p. 470, 471. Of in februari 1592 toen schipper Jetze Jans van Oldeboorn niet met zijn lading Swaechmanne (Kortezwaagster) turf 'after aen nijet (...) kome mochte, om dat tdiept noch fol ijs lach (p. 802).

57 Het is opmerkelijk dat de rekeningen geen rechtstreekse aanwijzingen aangaande het voorkomen van temporiserende koorts (malaria), ofschoon de beschrijvingen van het natuurlijk milieu daar alleszins aanleiding toe gaven.

58 De Engelsman Fynes Moryson reisde in november 1592 per boot door Friesland. In Leeuwarden viel het hem op dat het water 'in this place and two miles further is salt in tast' (Moryson, *Itinerary*, 43).

59 p. 161, 187. Waar de bediener van het Verlaat aan de zuidwestzijde van de stad is bedoeld, is daarentegen steeds sprake van 'verlaetsman' (o.a. in de jaren 1573-1577: Villem Sijmonsz verlaetsman', pp. 356, 375, 400, 420).

60 Vgl. de Engelse aanduiding voor zoet water: 'fresh water'.

61 p. 726.

62 *FT*, nr. 164, dd. 9 januari 1541; Vries e.a., *Heeren van den Raede*, nr. 36 (pp. 202-203).

63 Upcke werd later dat jaar in het Hof benoemd: Vries e.a., *Heeren van den Raede*, nr. 74 (p. 232-233). Hij was de oudoom van de gelijknamige latere rentmeester van het weeshuis.

64 p. 41.

65 Betaling op 10 januari 1544 (p. 44). De palen – 'daer de feen mede bepaelt is' – waren blijkens een betaling reeds in juli 1543 op het veen gebracht (p. 42).

van Sint Johannes de Doper (24 juni 1543), toen Tijerck Jansz samen met de veenmeester van Tjaard's zoon Rienck van Burmania, Jelcke Sijttez uit de Noorderdrachten, het veen nader afbakende en een en ander op papier vastlegde.⁶⁶

In de eerste decennia na 1543 haalde het weeshuis nauwelijks turf uit zijn eigen venen, maar kocht zij meestal een of meerdere schuitten Bergumer ('Berger') turf, bijvoorbeeld op Sint Margaretha markt (13 juli) in de stad. Dat was gedeeltelijk het gevolg van veelvuldige schenkingen van turf door derden aan de wezen.⁶⁷ Anderzijds wogen de extra vrachtkosten voor de aanvoer van turf uit de eigen venen nauwelijks op tegen de aankoop van turf uit venen die meer in de nabijheid van de stad lagen, zoals onder Hardegarijp, Bergum en Veenwouden. Na 1580 kreeg het weeshuis jaarlijks van Gedeputeerde Staten acht à tien schuitten turf ten geschenke uit de door hen genaaste kloosterven en in de 'Wouden'.⁶⁸ Daarnaast kreeg het geregeld turf uit de venen van Doedt Roorda te Oostermeer. Men kocht bovendien zowel witte als zwarte turf van schippers uit Heerenveen, Kortezwaag ('Swaechmanne') en Surhuisterveen. De brandstof behoorde tot een vanaf het begin gering en steeds verder slinkend aandeel van afdrachten in natura.⁶⁹ Het veenbezit van het weeshuis werd in 1575 uitgebreid dankzij een

legaat van Margaretha Truchsess, de weduwe van mr. Albertus Gisberti Aerntsma, van 1534 tot 1541 raadsheer in het Hof van Friesland.⁷⁰ Het ging daarbij om vijftien roeden breedte aan Opeinder veen, gelegen onder Oostermeer.⁷¹ Enkele jaren later blijkt daar sprake van een conflict met een zekere Hart of Hert Hansen, een boer uit Opeinde, waar omtrent beider venen in 1587 een compromis werd gesloten.⁷² Het betreffende veencomplex lag tussen die van het Sint-Anthonygasthuis en Rottallers venen, eigendom van raadsheer Johan Rataller († 1540) en diens gelijknamige zoon, grietman van Tietjerksteradeel († 1584). In 1598 verkocht de veenmeester van het weeshuis Jan Henricx boven het eigen verbruik voor acht caroliguldens aan overschietende 'schiere' turf. Twee jaar daarvoor was het uit 1583 daterende langslpende conflict tussen het stadsbestuur en de weesvoogden bijgelegd en kwam ook het bij loting verkregen deel van de door het stadsbestuur vervreemde kloosterven en aan het weeshuis.

De onenigheid was ontstaan nadat het stadsbestuur, dat in 1582 had bewilligd in de verdeling van de goederen van drie van de 'vier arme kloosters der biddende oerden' over het Sint Anthony Gasthuis, de huuszittende armen en het weeshuis, te verstrekkende eisen in de ogen van de weesmeesters stelde.⁷³ Daarmee zou het stadsbestuur evenveel

invloed op het weeshuis krijgen, als dat zij inmiddels op het destijds veel minder vermogende gasthuis en het onderhoud van de huuszittende armen had. De weesvoogden waren al min of meer akkoord gegaan met de verplichting om de rekening van het weeshuis jaarlijks voor de magistraat te verantwoorden. Ook de verhuringen van landen, boerderijen en huizen plus de benoeming van voogden zouden voortaan onder supervisie van de raad plaats moeten vinden.⁷⁴ Maar, dat het stadsbestuur bij de geplande overdracht in 1583 aanvullend de eis stelde het particuliere weeshuis in een stedelijke instelling om te zetten en daarbij de verdere voorwaarde dat het weeshuis voortaan alle wezen in de stad zou opnemen, ging de weesmeesters te ver. Angst voor een te grote toevloed van wezen en de door de stichteres gestelde voorwaarde van onafhankelijkheid van het weeshuis ten opzichte van het stadsbestuur, gesteld tegenover de relatief sterke financiële positie die de instelling inmiddels had opgebouwd, weerhielden de weesvoogden ervan akkoord te gaan met deze voorwaarden. Op zijn beurt hield het stadsbestuur het bij loting aan het weeshuis vervallen derde deel van de stedelijke kloostergoederen onder zich, daarin verder gestijfd door ongenoegen en afgunst over het groot aantal legaten dat het weeshuis in de jaren daarop ontving, ten bedrage van ruim 3.000 caroliguldens, met daarnaast losse landerijen plus een zate met landen te Wijns.⁷⁵ In 1595 ondernam het stadsbestuur

nogmaals een poging door de sinds 1568 aan het weeshuis toegestane jaarlijkse collecte, die doorgaans in oktober plaatsvond, te verbieden. Het jaar daarop werd het langlopende conflict tenslotte toch bijgelegd. Het weeshuis kreeg zijn derde deel van de kloostergoederen toebedeeld en behield zijn jaarlijkse collecte, maar zou voortaan alle ouderloze en verlaten kinderen van burgers en inwoners opnemen en bij een al te grote toevloed van wezen en toename van uitgaven zou het stadsbestuur bijspringen.⁷⁶ Het weeshuis behield echter zijn autonomie. Op 2 november 1596 werden de aan hem toegevalen kloostergoederen (quotisatiegoederen) overgedragen; in totaal circa 500 pondemaat land, daaronder bijna 400 pondemaat cultuurland bestaande uit enkele boerenbedrijven onder Bilgaard, Wilaard, Wanswerd, Spannum en Bozum met daarnaast veengronden in de Friese Wouden.

Van het kloosterlijke veenland was het door de Grauwe Bagijnen en Witte Nonnen bezeten veen inmiddels door het stadsbestuur verkocht. Uit de eigendommen van het Dominicaner- of Jacobijner klooster kreeg het weeshuis 14½ roeden veen toegewezen, gelegen onder Bergum en twaalf roeden veen in de Noorderdrachten. Dat leverde allemaal slechts weinig op. Uit het Bergumerveen verkreeg men tot en met 1601 – toen het geheel was vergraven – jaarlijks nog twee schuitten zwarte turf.⁷⁷ De verhuur van de akkers aan enkele schamele lieden in het veen

66 De onkosten die Tijerck Janz maakte, zoals de betaling van zes caroliguldens aan Jelcke Sijttez 'to drenck- ofte spotgelt (sportulen, M.S.) om inwijssende van den feen en to bepalen tbeste deede (uitvoering, M.S.) van heer Tyardt syn gedachtenisse' alsmede van wagenhuur, van Leeuwarden naar het verkregen veen, werden een maand later aan hem vergoed (24 juli 1543) (p. 42).

67 Een vroeg voorbeeld was de schenking van een dagwerk turf uit de venen van het Sint-Anthonygasthuis in augustus 1553 (p. 78).

68 Die waren in 1593 afkomstig uit de voormalige kloosterven en van Mariëngaarde en Bethlehem onder Rijperkerk (p. 847). De uitdrukking 'Wouden' komt al vanaf 1558 (p. 107) in de rekeningen voor.

69 Het crisisjaar 1580-1581 vormt daarop in zekere zin een uitzondering met naast de schenking van 7 schuitten witte en 5 schuitten zwarte turf onder meer erwten, weggen, bonen, tarwe, lakens en vaten Bremer, Haarlemmer en Wijks (i.e. Wijk bij Duurstede) bier (p. 523).

70 De 'scheijdinghe en inwijsinghe' van dit veen vond plaats in mei 1575 (p. 386). Het weeshuis betrok wel aanstonds turf uit dit nieuwe bezit zoals blijkt op 28 mei 1575 (p. 393). Voor Albertus Aerntsma: Vries e.a., *Heeren van den Rade*, nr. 65 (pp. 224-225).

71 Deze omvang alsmede ligging van het van Margaretha Truchsess ruim 20 jaar eerder verkregen veen blijkt eerst in 1596 bij verkoop door het weeshuis van de derde turf. (p. 916).

72 p. 633-634, 707-708.

73 Het vierde klooster was het bezitloze Franciscaner klooster Galilea. De drie anderen waren de Dominicanen, Predikheren of Jacobijnen, de Grauwe Bagijnen en de Witte Nonnen. De raadsresolutie dienaangaande (dd. 9 april 1582) en het daarop gevolgde octrooi van de hertog van Anjou in *Groot Placaat- en Charterboek (GPCV) IV*, 289-296.

74 'Dat van gelyken de Weeshuismeesters ende Voochden van den huisarmen gehouden sullen wesen alle jaeren voor des Raets Commissarissen reekeninge te doene, ende by de Raedt gequiteert, jaerlyx verandert ende vernieuwt sullen worden; ende de verhuuringen mede te geschied in alleruoegen ende manieren, als in den Gasthuise. Ook elk voor een derdedeel verplicht ten tijde van pest, het pesthuis te bezorgen en de onkosten te dragen. (9 april 1582, 18 mei 1582 goedgekeurd door hertog van Anjou). (*ibidem*).

75 Eekhoff, W., *Geschiedenis OBW*, 34-39, m.n. 37.

76 Volgens het akkoord dd. 24 september 1596 mochten de weesvoogden ('administrateurs') 'tegens den couden winter alst hen bequaamst duncken sal een iaerlicx omganck deur den geheelen Stadt om een almose tot onderhoud ende sterckinge vant voors Weeshuys te versamelen, waar tegens wij administrateurs ende voorstanders van wegen het weeshuys hebben angenomen sulcx doende bij desen die Stadt te ontlastighen vanden weesen *exempt die innocent ende sinloos* zijn (...) Ende oft gebeurde dat deur die mennichfuldicheit der weesen die iaerlicxe opkomsten vant weeshuys niet genoegsaam waeren tot onderhoud der voors weesen, soo ist dat wij Burgemeesteren, Schepenen ende Raaden ende Geswooren gemeente mannen van wegen ende inde naam als vooren beloofd hebben sulcx doende bij desen die voor voorstanders in alle manieren te adseren ende vuyt des Stadts middelen te helpe coemen ende praesteren dat het voors. weeshuys niet ten achteren gebracht ende bekrenckt worde (*HCL*, Toegang 1182, *Archief OBW*, inv. nr. 96).

77 p. 1051

in de Noorderdrachten leverde het weeshuis jaarlijks een magere acht stuivers op.⁷⁸ In 1607 kwam ook daaraan een einde, blijkens de rekening zowel door de armoede van de gebruikers als de dood van de rentmeester van het voormalige Dominicaner bezit, Taco Folkerts.⁷⁹ Folkerts was er jaren eerder – we schrijven eind augustus/begin september 1594 – ook bij, toen de latere rentmeester van het weeshuis Upco van Burmania, vergezeld van twee medevoogden, voor het eerst in jaren op inspectie ('visitatie en besichtiging') ging naar de weeshuisvenen in Oostermeer.⁸⁰ Dat was kort na de Reductie van Groningen – dat is de inname van de tot dan in Spaanse handen zijnde stad op 15 juli 1594⁸¹ – die een einde maakte aan een lange periode waarin zij 'daer nijet come en dorsten, om die onfeilge tijden wille'.⁸² Uit het voorgaande blijkt dat er voortdurend veel onzekerheid was over ligging en omvang van de venen en daarmee ook over de begrenzing.

Zelfs met de eigenaar van het aangrenzende veen, collega-liefdadige instelling Sint-Anthonygasthuis ontstond daarover een geschil. Om inzicht te krijgen in het probleem reisden de weesmeesters op 21 juni 1600 samen met commissaris Hillema af, om samen met de gasthuisvoogden 'oculaer inspectie' te doen.⁸³ Uit de rekening blijkt dat het weeshuis voor zijn aandeel in de reis in Bergum in de herberg (de lange reis vergde minstens één overnachting aldaar) vier caroliguldens en acht stuivers neertelde. Aan landmeter Adriaen van Cronenburch werd één caroligulden en vijf stuivers betaald en aan de schipper 'voer altemaal over het water te setten met een schip nae het veen' van Bergum door de Lits vier stuivers. Ook was een bode betaald die daags voor de inspectie naar het veen was gezonden 'om Jan Henricx onsen veenmeester aent t'seggen (aan te zeggen), dat wij koemen souden met den commissaris'.⁸⁴

- 78 Tot en met 1601 was sprake van akkers (p. 1051), daarna van de verhuur van leijen (p. 1080). Een ongedateerd verzoek van ene Jan Pouwels bij de Schilcampen bij 't terp (Wilaard) om de leijen op Oostermerer veen te huren in (*HCL*, Toegang 1182, *Archief OBW*, inv. nr. 96) 42'.
- 79 p. 1212. Folkerts of Folkeri was de voormalige procurator van het Leeuwarder Dominicaner klooster die zich op 25 februari 1580 door overdracht van de inventaris der goederen en inkomsten van het klooster van stadswege alimentatie en een woning in de stad verschaft (Wolfs, S.P., *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland* (Assen 1984) 151).
- 80 Upco van Burmania, alias 'it lytse Geuske' was zoon van Gemme van Burmania (ca. 1523-1602) auteur van het 'sagenhafte' sjibbolet 'Wy Friezen knibbelje allinne foar God' en kleinzoon van Douwe van Burmania en Saepck van Itsma (de belangrijkste weldoener van het weeshuis).
- 81 Het Tractaat van Reductie werd ruim een week later op 23 juli 1594 getekend (vgl. Schroor e.a., 'De Opstand', 145, resp. Schroor, 'Heroriëntatie', 153).
- 82 p. 881
- 83 Hillema was eerder secretaris van het stadsbestuur van Leeuwarden geweest (Vries e.a., *Heeren van den Raede*, nr. 122 (pp. 264-265) en komt voor en na als advocaat en raadsheer in het Hof verschillende malen in de rekeningen voor, als Jelto en Jellius Hillema. Van Cronenburgh (1526-1604) was de bekende, uit Schagen afkomstige landmeter, portretschilder en voormalige secretaris van Tietjerksteradeel, vgl. Wassenbergh, A., *l'Art du portrait*.
- 84 p. 1028

Boerenbedrijf

Tot de jaren 1630 onderhield het weeshuis op zijn terrein een eigen boerenbedrijf, wat intensieve contacten met zich meebracht met de rurale omgeving van de stad, zowel in haar onmiddellijke nabijheid, in de zogeheten Klokslag of stadsjurisdicte, als in de wat verdere omtrek van Leeuwarden. Om te beginnen bevatten de rekeningen een schat aan gegevens omtrent de prijzen van melkvee en slachtvee, maar ook van granen, peulvruchten, hooi en knolgewassen. Dat was zowel ten behoeve van de inwonenden van het weeshuis, als ter voeding van het daar aanwezige vee.

Het is ondoenlijk in deze inleiding voor elk product afzonderlijk in te gaan op de prijs, het gebruik en de kwaliteitsontwikkeling en derhalve nemen we, met voorbijgaan aan de andere producten (diersoorten zowel als gewassen), als voorbeeld het hooi.⁸⁵ Dat doen we omdat het weeshuis nadrukkelijk een veehouderij exploiteerde, zij het primair voor eigen behoefte, maar ook omdat hooi, behalve een inzicht in de prijsontwikkeling van landbouwproducten ook een idee geeft van de werkwijze op het land, over de wijze van transport naar en soms letterlijk door het weeshuis en de opslag. De hoeveelheden werden gerekend naar koehooi ('koehoi'), een

inhoudsmaat die aangaf hoeveel van dit gemaaide en gedroogde gras nodig was om een koe te voeden.⁸⁶ De prijs van hooi fluctueerde sterk, met name afhankelijk van het weer, maar vertoonde in doorsnee genomen een duidelijk stijgende lijn van circa vier goudgulden in de jaren 1550, naar 20 goudgulden omstreeks 1600. Het weeshuis kocht aanvankelijk hooi in omdat de meeste van zijn landerijen verpacht waren en waar dat niet het geval was zomers de eigen melkkoeien graasden.⁸⁷ De indruk bestaat dat veel van dit ingekochte hooi uit typische miedengebieden in of nabij het Lage Midden afkomstig was, dikwijls op betrekkelijk grote afstand van de stad. In dit verband valt in de vroege jaren bij een groot aantal aankopen het familie- of verwantschapsnetwerk van weesvoogd Sijtse Doijtsez in en rond Langweer in het oog.⁸⁸ Gaandeweg werd toch ook meer hooi van de eigen landerijen en daarmee uit de onmiddellijke omgeving van de stad aangevoerd.⁸⁹ Onder meer de rekening van 1591 geeft daar enig zicht op. Dan blijken de in totaal 23 pondematen nieuw- en oudland van het weeshuis elf à twaalf koehooi op te leveren.

De rekeningen van 1587-1591 geven ons een mooie inkijk in de praktijk van het hooioog-

- 85 In dit verband kunnen vergelijkingen worden gemaakt met het contemporaine *Rekenboeck off Memoriael* van de Hitzumer herenboer Rienck Hemmema over de jaren 1569-1573 (vgl. Slicher van Bath, B.H., 'Een Fries landbouwbedrijf' en dez. 'Robert Loder en Rienck Hemmema')
- 86 Een koehooi was 2.000 (droog) à 2.500 kg. (vers gemaaid) hooi en mat 14 × 7 × 7 voet (op basis van Friese houtvoet) ca. 18 m³.
- 87 Een betaling van 16 juli 1553 aan Sipke wagner voor het vervoer van vier koehooi van de 'Eeswal' naar het weeshuis wekt de indruk dat hier van hooi van het eigen land bij de Oldegalileën afkomstig, sprake is (p. 75-76).
- 88 Bijvoorbeeld twee koehooi uit Langweer (1549) (p. 67); in augustus 1550 kwam vier koehooi uit Dijken bij Langweer (p. 69). Mogelijk had deze aanvoer te maken met voogd Sijtse Doijtsez die uit Langweer afkomstig was, immers in 1548 als Sijtthie van Langweer aangeduid (p. 62). Eerder (augustus 1546) werd eveneens van een zekere Seppe Wijttzes Langweer een 'cortiers rogge ijsselsaet' gekocht (p. 56). Op 8 september 1554 ('Oppenhuijsen bij Sneek') (p. 84); in augustus 1571 werd drie koehooi bijgekocht in Terherne 'bij Sneekermeer' à 6 ggl. per koehooi (p. 321, eveneens in 1575 toen ook hooi uit de Poelen bij Dronrijp afkomstig was) en in 1601 bij een boer uit Irnsum ('Ernsum') (p. 1061). In 1581 kwam het hooi daarentegen van het nabijgelegen Jelsumer Nieuwland bij Schierhuis (p. 514).
- 89 Zoals blijkt in 1569 (weeshuisfenne zelf gebruikt tot hooiland, p. 255) en 1570 (p. 295) waar sprake is van 27 wagens gevuld met hooi naar het weeshuis. Kennelijk kwam dit hooi van de weeshuisfenne in Vlietsterfenne. Ook mocht het weeshuis wel hooi winnen van de nabijgelegen 'maeden' van Rienck Cammingha, o.a. in 1572 (p. 345).

sten.⁹⁰ In deze en andere jaren werden de landerijen van het weeshuis, te weten de dertien pondematen op het Nieuwland aan de Zwette ('ten noordwesten van Sijerckxsmahoff') en het tiental pondematen op het Oudland, gelegen aan de Dokkumer Ee achter Oldegalileën, onder handen genomen door een maaiploeg van tien tot twaalf man onder leiding van de voormaaier Jan Warners 'schamelruijter'.⁹¹ Daarvoor kregen de maaiers in totaal ruim zestien caroliguldens, met als toelage een bedrag van 23 stuivers ter compensatie, omdat het weeshuis in tegenstelling tot de algemene praktijk onder de boeren in de omgeving geen 'brij ofte melck', maar alleen bier aan de maaiers zond.⁹² Nadat het hooi gemaaid was, werd het (in 1588 door wel zes of zeven mannen 'ende grote veinten') gesleept ('ghe-tiendt'), gekeerd, gezweeld en in hooioppers ('roocken') bijeengebracht. Daarna 'fitste' men het hooi op wagens die door paarden getrokken naar het weeshuis werden vervoerd. In 1588 deed men daar ongebruikelijk lang over (vier dagen) vanwege de door overvloedige neerslag slecht begaanbare wegen, waardoor minder hooi op de wagens kon worden geladen. Eenmaal bij het Weeshuis aangekomen werd de hooioogst met behulp van gehuurde draagstokken, veelal in een 'bonge' (letterlijk: blaas, draagzak) door de voordeur naar de binnenplaats – het bleekveld – gesjouwd en vandaar met hooivorken op de schuurzolder in hooivakken opgetast.⁹³ Vervolgens werd het geheel afgedekt met drie tot zes voeren riet, door touw aan elkaar gehouden.⁹⁴ De

rekeningen melden ook een enkel geval van hooibroei, hetgeen er in de zomer van 1587 toe leidde dat een broeiende partij hooi eerst op het kleine bleekveld op de binnenplaats van het Weeshuis werd opgezet om vervolgens te worden opgezolderd.⁹⁵

De rekeningen bevatten met zekere regelmaat beschrijvingen van het veebeslag op de weeshuisboerderij (vaarzen, rieren, roodbont, blaar, zwartbont) met soms woordelijk de tekening van de beesten.⁹⁶ Naast het eigen boerenbedrijf waren er de 'huismannen' (boeren) die zates met landerijen dan wel los land van het weeshuis pachtten en voorzover het onroerend goed betreft de huurders van huizen en cameran (eenkamerwoningen) in de stad die eigendom waren van het weeshuis. Stichteress Auck Peters schonk al bij de oprichting van het weeshuis land bij Oldegalileën. Deze landerijen (in totaal tien koegangen groot) werden in 1544 verhuurd aan een drietal pachters.⁹⁷ Het land hier werd aanvankelijk meest verpacht omdat het te ver buiten de stad lag voor de dagelijkse melkbeurten. Langzamerhand werd het melkvee toch ook op dit eigen land geweid, zoals in 1584 blijkt.⁹⁸ Het melkvee stond in het winterhalfjaar op stal in een schuur op het weeshuisterrein, maar werd in het zomerhalfjaar ten zuiden van de stadssingel geweid. Dat gebeurde op land dat zowel in de Heenthamafenne (gepacht van het Koor van de Oldehove) nabij het Verlaat als in de ten zuiden aangrenzende Janthiamafenne lag (gepacht

van het Sint-Anthonygasthuis), maar ook op het nabije Nieuwland aan de westzijde van de stad. In september 1596 werden negen melkkoelen uitbesteed aan Jelmer Jans die de beesten liet grazen op het Leeuwarder Nieuwland tussen Sierksmahof en de Stelp. Het is een van de vroegste vermeldingen van dit van de Noordhollandse stolph afgeleide boerderijtype in Friesland, dat voor zover bekend in 1580 voor het eerst in de bronnen verschijnt.⁹⁹ Des weeshuis weldoenster Saepck van Burmania-Itzma schonk het weeshuis eind 1566 100 goudguldens met als specifiek doel 'een gelegen ende bequaem tstück landes (...) te coepen tweesehujse wel geleghen bij den stadt tot grasinghen, ofte tot hoiijlandt'.¹⁰⁰ Het weeshuis hield in deze periode zelf gemiddeld acht à tien melkkoelen.¹⁰¹ Behalve melk voor eigen consumptie werd daarvan ook boter en kaas gemaakt, waarvan het overschot ('owerwinste') werd verkocht.¹⁰² In het begin ging het soms om aanzienlijke bedragen, zoals in 1548 toen 'ytelicke porcelen van butter' in totaal bijna negentien caroligulden oprachten en goed waren voor ruim 13% van de inkomsten in dat jaar. Soms moest kaas – veelal schapenkaas – voor eigen consumptie worden bijgekocht, maar incidenteel achtergebleven vaatjes boter en kazen op de Waag vervielen

aan het weeshuis. Elk voorjaar werd een acht- tot vijftiental magere koeien ten behoeve van de vetmesterij aangeschaft bij boeren in de omgeving, maar bovenal op de Sint Marcusmarkt in Berlikum (25 april). Bovendien lag een vijftal magere varkens ter vetmesting 'op het hock' in het weeshuis. Vóór 1580 werden de vleeskoelen soms geweid op corpusland van kloosters als Klaarkamp en Bethlehem om vervolgens in oktober-november naar het weeshuis te worden gehaald en daar door vaste slaggers samen met de vetgemeste varkens werden geslacht.¹⁰³ Als er een te groot beslag aan slachtvee was, werden sommige runderen wel met winst doorverkocht. De huiden leverde het weeshuis vrijwel zonder uitzondering als (gedeeltelijke) betaling in natura aan de schoenmaker van het weeshuis, waarmee de kosten ter vervaardiging van schoeisel ('schoenen ende toffelen') deels werden terugverdiend. Het weeshuis was bovendien enige tijd eigenaar van een woonhuis (naderhand verdeeld in een tweetal 'cameren') met een grote en kleine stalling achter het Hoogh Huys aan de Nieuwestad tegen het bolwerk (de latere Oude Lombardsteeg) aan het Ruiterskwartier, die meestal in de verhuur waren.¹⁰⁴

90 pp. 627, 668, 740, 777.

91 'schamelruijter' is los arbeider. Warners woonde 'opde dijk aende Heerewech ofte dijk opt noordtwest van tstadts Lasarishuys', zo goed als zeker aan het verlengde van de toenmalige Spanjaardsdijk (thans Spanjaardslaan), de tegenwoordige Jelsumerstraat.

92 Uit de rekeningen van 1591 en 1596 blijkt dat de maaiers in een 'Nijlandts bondt' waren verenigd (p. 777, 939)

93 De draagstokken werden destijds van Harmen bolleman in de Bagijnestraat (aan wie de Bollemanssteeg zijn naam ontleent, vgl. Oly, *Leeuwarder straatnamen*, 59) gehuurd. Hij was ook degene waar het Weeshuis een wisselende aantal melkkoelen jaarlijks in juli ter dekking (bolle = stier) heenbracht (o.m. p. 668).

94 Dit afdekken met riet – meest uit de stadssingel – was al in augustus 1543 de praktijk in het Weeshuis (p. 42). Een voor is 60 bossen riet met een omtrek van circa 50 cm.

95 p. 628.

96 Bijvoorbeeld in 1580 (p. 573).

97 p. 6

98 Jan Claesz huijsman te Pop(ka)mahuijs buiten Hoekster- of Sint Catharinapoort betaalde op 19 november 1584 1 car.gl. 15 st. voor het gebruik van het nagras van de tien pm. land door een tweetal van zijn paarden nadat des weeshuis melkvee daar uit was gehaald en op stal was gezet (p. 535).

99 p. 923, vgl. Postma, O., in: Spahr van der Hoek, J.J., *Geschiedenis van de Friese landbouw I* (Leeuwarden 1952) 158 die aanneemt dat de 'in 1659 voor het eerst in Friesland geconstateerd' door Hollandse droogmakers van en boeren in de Staverse meren is geïntroduceerd. Een nog oudere vermelding van deze Leeuwarder stelp in de *Rekeningen (...) der kerke- en kloostergoederen over 1580* (HCL, *Archief stadsbestuur*, inv.nr. 902, fol. 45). De bij deze boerderij FC 58 (de latere boerderij Veldzicht, cf. *PKAF VII, 74*) behorende landen, lagen ten zuiden van de Marsummerweg (Harlingerstraatweg). In 1700 wordt overigens de ten zuiden van de Marsummerweg gelegen onder FC 37 ressorterende landen als De Stelp aangeduid. Mogelijk is deze boerderij, gelegen aan de Fonteinsloot als nieuwbouw daarvan afgesplitst. Opmerkelijk is dat dit land in 1543 in gebruik was bij Dirck Hollander! (vermoedelijk identiek met Dirck Ijsbrenz Hollander die sinds ca. 1530 op Peter Wiggers gued opt Nijland woonde: Schroor e.a., *Fontes Leovardienses*, 36, maar ook al in 1522 op het Nijland woonde, *ibidem*, 2. Blijkens de Aanbreng van Leeuwarderadeel in 1540 was Dirck de pachter van 57 pm. tegen 33 fl. (Mol, *Leeuwardedeels Aenbreng*, 35).

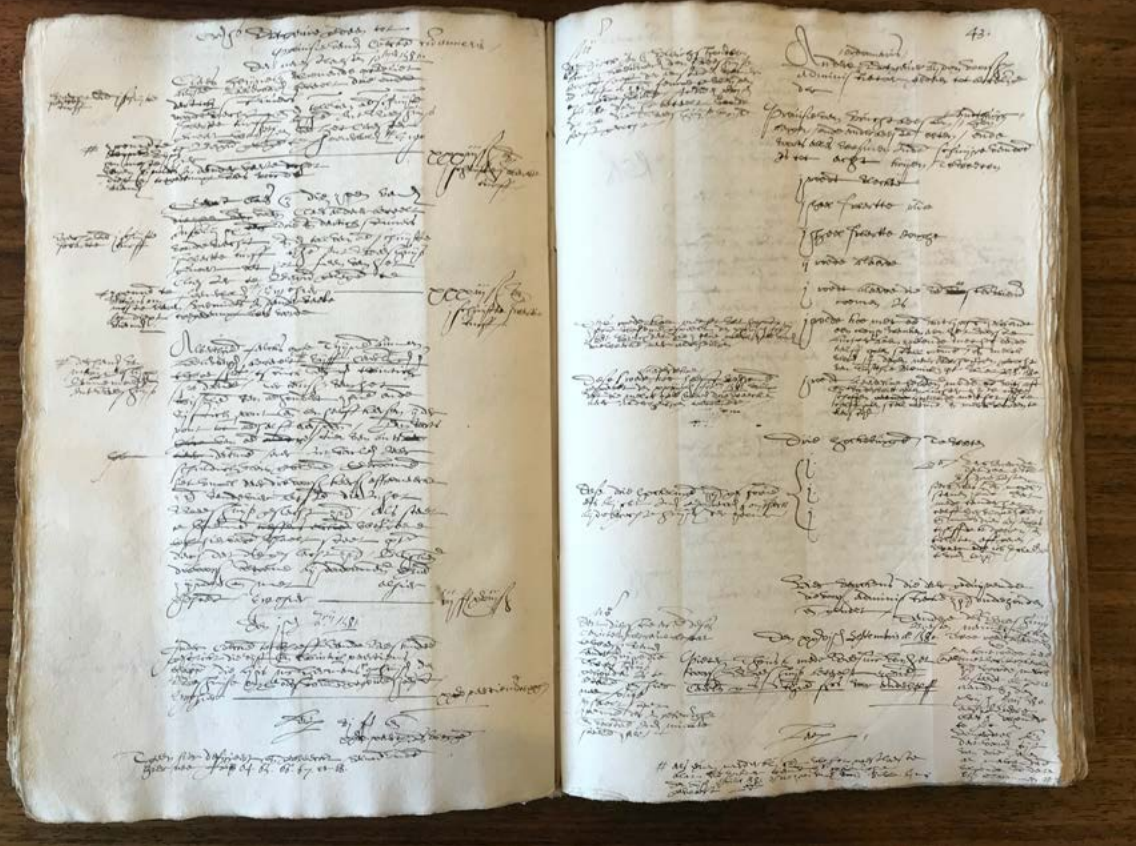
100 Het geld werd aan Sint Anthony gasthuis betaald voor vier koegrazen in Janthiamafenne. Op zijn beurt leende het gasthuis de door het weeshuis daarvoor betaalde 200 ggl. uit aan de kerkvoogdij van de Oldehoofsterkerk, onder voorwaarde dat het weeshuis dit nog dichterbij de stad (nl. Heenthamafenne bij het Verlaat) gelegen land om niet mocht gebruiken totdat de kerk deze lening van het gasthuis weer zouden hebben ingelost (p. 221).

101 In 1550 waren er slechts vier melkkoelen (p. 69).

102 Er is regelmatig sprake van de verkoop van een of meerdere 'kyntsen butter' (1/4 vat of 'tonne') in de oudste rekening (1541) nog als 'farndel butter' aangeduid (p. 2).

103 O.a. in 1569 bij Klaarkamp (p. 269) en in mei 1570 een witte koe te Bethlehem en 'een roedt rier tot Claricamp' (p. 294) of 1 mei 1571 betaling aan Abbe dongforer dat hij twee 'jonghe beesten tot Berleheem' had gebracht om daar 'geuoert' (gevetweid) te worden (p. 319).

104 Sinds mei 1585 werd uit dit huis, naderhand twee kamers met een stalling, voor de helft uit de erfenis van Wilcke Luthies stalmeester verkregen, huur ontvangen (p. 567). Een en ander op basis van het testament uit 1583 van Wilcke Luthies, in: Van Lennep, *Inventaris archief OBW*, inv. nr. 661. Het weeshuis verkocht het geheel in mei 1602 voor 516 goudguldens door aan Peter Jochems (p. 1082).

Beschrijving van het veebeslag van het weeshuis in de rekening van 1580 (fol. 43', resp. p. 473)

In de rekening van 1580 vinden we zoals gezegd een mooie beschrijving van het veebeslag. Er stonden op dat moment acht melkkoeien op stal, één roodbonte, twee zwarte koeien, vier rode blaarkoppen, waarvan een met een witte kop en nog een roodbonte met een witte kop en een kleine vlek ('wemken') aan de linkervoerpoot. Voorts waren er drie vaarzen ('hokkelingen') en vier varkens. Tenslotte was een tweetal roodbonte koeien en een roodbonte enter ('rier') uitbesteedt aan Buwe Claesz te Ee (Oostdongeradeel). Opmerkelijk waren de hand- en spandiensten door schamelruiters, die als dagloners in feite het toenmalige proletariaat vormden.¹⁰⁵ Een be-

langrijke vertegenwoordiger van deze groep, waarop regelmatig een beroep werd gedaan door het weeshuis, was de mijxer, misser, dongforer of uitmester. In de jaren 1555-1590 werd deze klus meest door Abe Sybez dongforer, alias schamelruijter geklaard, wonende bij Oldegalileën, in latere jaren vergezeld van zijn zoon Pieter. Hij voerde met zijn praam niet alleen de dierlijke mest af, zoals naar de Weeshuisfenne, of verspreidde de door het vee achtergelaten mest over het land, maar reinigde in het voorjaar ook de 'as- of ful-lumsback' en de privaten.¹⁰⁶ Het leverde hem gemiddeld 28 stuivers of een goudgulden op. Bovendien schakelde men hem in het

¹⁰⁵ Een treffende aanduiding op p. 591: 'arbeiders bij de straat'.

¹⁰⁶ Een vroege vermelding in 1545 van de reiniging van privaten aan: Claes ende Romke missers geuen fan die twee privaten int weesse huys (p. 52).

voorjaar wel in om vet te mesten runderen naar bijvoorbeeld Bethlehem, Klaarkamp of Pylkwier te brengen en in het najaar weer op te halen voor de slacht.¹⁰⁷ Tevens voerde Abe of Abbe allerhande andere werkzaamheden uit, zoals het bleken van webben, het reinigen van de put, het egaliseren van land of de vloer van de schuur op het weeshuisterrein. In een enkel geval ving het weeshuis boeren en vee op, die door weers- of politieke omstandigheden tijdelijk genoodzaakt waren hun boerderij te verlaten. Dat eerste was het geval van Allerheiligen tot Lichtmis in de winter van 1570 op 1571 toen Pieter Pietersz uit Jelgerhuis (Achter de Hoven) met zijn vee onderdak

vond in het weeshuis.¹⁰⁸ Enigszins vergelijkbaar was het opvangen van boer Hessel Ruerdts die in de winter van 1586 uit Beers 'om die vrese van de malcontenten' (als nasleep van de eerdere slag bij het nabijgelegen Boksum) naar Leeuwarden was gevlucht met zijn gezin 'ende tghereetste van zijn goedt'.¹⁰⁹ Hij werd met zijn gezin op het Weeshuis in de in 1576 speciaal voor Anna Hessel Tjerks gebouwde kamer opgevangen.¹¹⁰ In december 1587 werd een weeskind begraven wiens vader bij de Slag bij Boksum (januari 1586, tegen vanuit Groningen opgerukte Spaanse troepen) was omgekomen.¹¹¹

Oorlogen en epidemieën

Het laatste voorbeeld vormt een brug naar de politieke ontwikkelingen. Een groot deel van de rekeningen valt samen met de periode van de Opstand tegen Spanje en de Reformatie. Slechts sporadisch vinden we echter bewijzen voor deze strijd in de rekeningen.¹¹² Eerder meldden we de lang uitgestelde inspectie van de weeshuisvenen in de late zomer van 1594 als gevolg van de strijd om de tot voor kort Spaans en Rooms gebleven stad Groningen en de onveiligheid die daarvan het gevolg was. De rekeningen bevatten meerdere ver-

wijzingen naar 'quade' jaren (1588-1594) die ten dele het gevolg waren van natte zomers, maar evenzeer van hoge schattingen en dus indirect van de strijd tegen Spanjaarden, de zogeheten Groninger Schansenkrijg.¹¹³ Uit de tijd voor de Reformatie bevatten de rekeningen veel verwijzingen naar de kloosters, met name de grote abdijen, waarvan de abten bijvoorbeeld meebetaalden aan de grote uitbreiding van het weeshuis en het voor de slacht bestemde vee van deze instelling om niet ter vetweiding op hun landerijen lieten grazen.

¹⁰⁷ De vroegste afrekening voor de slacht ('it fleiscken') van een os en een varken in 1541 aan *Dierck fleshouwer* (p. 38).

¹⁰⁸ p. 306.

¹⁰⁹ p. 601.

¹¹⁰ Het testament van Anna Claes dochter, de weduwe van Hessel Tyercks (overleden in of kort na 1542) was van 3 september 1576 (Van Lennep, *Inventaris archief OBW*, inv. nr. 656, regest nr. 63, het testament van Hessel Tyercks dd. 5 nov. 1542: regest nr. 6). In de rekening van 1576 zijn de uitgaven voor de bouw van Anna's kamer (ruim 201 fl.) in een aparte uitgavencategorie ondergebracht (pp. 414-416). Anna's laatste wil was o.m. de plicht tot onderhoud van een viertal wezen verbonden. Zij overleed in november 1579 (p. 429).

¹¹¹ p. 635: het betreffende weeskind was Lupcke Jans zoen.

¹¹² In november 1584 naar aanleiding van de vlucht van prior Joannis Anthonius van Nieuwklooster (het Cisterciënzerinnenklooster onder Scharnegoutum) aangeduid als 'veranderinghe' (p. 529).

¹¹³ Onder andere op p. 643, 717, 752, 833, 870. In 1598 (p. 947) wordt met betrekking tot de jarenlange huurschuld van Hette Liopkez te Murmerwoude gerefereerd aan de deplorabele staat van en het kwijtschelden van de pacht in dit deel van Friesland: 'quade voorgaende jaren, in welcken *menich landsate in der contreijen* (curs. M.S.) gans geen huijz gegeuen hadde, quitgelaten sijn'.

Na de Reformatie kwam er de zorg voor de ex-kloosterlingen van de kloosters in de stad, maar omdat de weesvoogden het aan hen in 1582 toegewezen derde deel van de goederen der stadskloosters pas in 1596 in eigendom kregen, waren zij tot die tijd ook vrijgesteld van het onderhoud van deze conventualen.

Vóór 1580 zijn verwijzingen naar de politieke situatie van dat moment zeldzamer. In 1576 werd de lakenverver Thomas Albert uit Amsterdam met vertraging uitbetaald voor de door hem geleverde rode en zwarte lakens omdat hij de obligatie wegens gevangenschap bij de 'guesen' was kwijtgeraakt.¹¹⁴ In de winter van 1580 op 1581 moesten de turf-schippers van Veenwouden naar Leeuwarden omvaren langs Wijns omdat de gangbare waterweg was afgedamd 'voor de vianden'.¹¹⁵ Het mooiste voorbeeld leveren werkzaamheden aan het Weeshuis zelf. Op 1 november 1580 werden aan metselaar Meus (Mewis) Andries bijna dertien caroliguldens uitbetaald voor het leveren van kalk en stenen ten behoeve van het vloeren en opmetselen van een nieuwe put, het herstel van de vloer van de oude put, voor het dekken van een nieuwe luifel voor de keuken en het afstoppen van vier glazen vensters in de schuurgevel. Aan het einde van de uitgebreide beschrijving van deze werkzaamheden blijkt dat, 'lange tevoeren' hij die had uitgevoerd, door hem in opdracht van de voogden een van de vensters van de eetzaal ('des weeshuys spijskamer') was dichtgemetseld met als doel daarachter het geld en de waardepapieren van het weeshuis te verbergen, in het geval 'dat die Stadt Leeuwarden

met geweld' zou worden genomen 'ende alzoe geplundert worden'.¹¹⁶ Dat 'lange tevoeren' zal kort na 30 maart 1580 zijn geweest toen een calvinistische staatsgreep Friesland definitief aan Staatse zijde bracht, maar het gevaar van een tegenactie door de Spaansgezinde stadhouder Rennenberg vanuit zijn standplaats Groningen allesbehalve denkbeeldig was en dat voorlopig ook bleef. Enkele jaren later – in februari 1587 – had het weeshuis de helft van 377 caroliguldens ontvangen uit de erfenis van mr. Gouert Aelties, leraar aan de Latijnse school en zijn vrouw, waarvan de andere helft werd gelegateerd aan 'die arme huijsghenoten des gheloofts der reformeerder kercke der voors. Steede'.¹¹⁷

In tegenstelling tot deze spaarzame politieke en religieuze aanwijzingen bevatten de rekeningen meer aantekeningen over het optreden van epidemieën en ziekten, naast uiteraard de reguliere 'medische' controles van de weeskinderen. Elk jaar kwam een barbier of chirurgijn langs om de wezen te 'cureren en meesteren', dat wil zeggen hen te behandelen van allerhande grotere en kleinere kwalen en waar mogelijk te genezen en hen de haren te knippen. Vaak ging het daarbij om het behandelen van zweren en het verwijderen van gezwellen of de aanpak van schurft.¹¹⁸ In oktober 1580 werden voor de op dat moment zeer zieke binnenmoeder Marij Goslijcx medicijnen gehaald bij een zekere Denijs van Peenen in de Poststraat.¹¹⁹ Uit een enkele losse vermelding is duidelijk dat het weeshuis over een eigen kruidtuin beschikte.¹²⁰ Sommige weeskinderen brachten het zelf tot barbier of

chirurgijn, na eerst bij een barbier of chirurgijn in de leer te zijn geweest. Een opmerkelijk voorbeeld is de weesjongen Jacob die volgens de rekening van 1599 inmiddels zo ver was gevorderd 'datter bequaem geacht is met op de Indiaensche schepen voer chirurgien hem te besteden', met andere woorden als scheepsarts op de vloot naar Oost-Indië te dienen.¹²¹

Epidemieën traden bij herhaling op, met name de pest. In juli 1568 werd een tweetal jongens uitbesteed 'doer presentie van den peste'.¹²² Sinds aanvaarding (1596) door de weesmeesteren van de overeenkomst met het stadsbestuur uit 1582 betaalde het weeshuis voor één-derde deel mee in het onderhoud van het pesthuis, waarvan het beheer van de financiën door de hoofdlieden en administrateur van de huuszittende armen werd gedaan en aan een pestmeester die verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken, maar de weeskinderen behandelde ten tijde dat de pest in

het Weeshuis 'grasseerde'.¹²³ Een enkele maal komt een andere aandoening in beeld, zoals in het geval van de weesjongen wiens moeder aan de dysenterie ('bloedgang') was overleden, waarmee hijzelf ook bleek besmet of gewezen kloosterlinge Anne Gerrits van het Witte Nonnenconvent die vanwege een beroerte hulp en verzorging nodig had.¹²⁴ In 1596 was een oude vervallen kamer in de Sacramentsstraat aan het weeshuis 'vervallen', die het jaar daarop de schamele behuizing doorverkocht aan een zekere Hattum Berns en zijn gezin voor 175 goudgulden onder hypotheek tegen 7 % rente en tien stuivers jaarlijkse grondpacht. Uit de rekeningen blijkt dat Berns niet tot nauwelijks in staat was het jaarlijkse bedrag van twaalf goudgulden en zeventien stuivers op te brengen. Uiteindelijk overleed het hele gezin aan de pest, 'nietmedallen naelatende', waarop het weeshuis in 1606 het geheel, na drie jaar 'in derelicto gelegen hebbende', verkocht aan Trijn Jans dochter.¹²⁵

Cameren, alias éénkamerwoningen

Het weeshuis beschikte over een aantal 'cameren' (eenkamerwoningen) die meestentijds door testamentaire beschikkingen aan hem waren gekomen. Achter de Nieuwe Buren tegen het bolwerk (thans Noorderweg) bezat het weeshuis een tweetal kamers. Een ervan was een 'zeer oudt reijdt dackt camerke', ge-

legen aldaar in de Jan van der Heulssteeg.¹²⁶ De meeste kamers werden voor slechts twee à vier goudgulden per jaar verhuurd. Dat gold ook de kamer in de voornoemde steeg. Daarvoor betaalde Rieme Auckes maar drie goudgulden aan huur, omdat de kamer 'zeer oudt ende ruinoes' is en zij op eigen kosten de

¹¹⁴ p. 408.

¹¹⁵ De alternatieve vaarroute langs Wijns ging waarschijnlijk door Schiersloot, Galgesloot, Murk, Oudkerkstervaart en Ee, in plaats van langs Muizerid, Rijperkerkstervaart, Grootte Wielen, Ouddeel, Kurkemeer-Vliet (p. 472, 497)

¹¹⁶ p. 487.

¹¹⁷ p. 596.

¹¹⁸ O.a. Lijsbet de dienstmeid die in 1568 van een gezwel aan de vinger werd verlost door mr. Arent Geneuoës van Jutphaas (p. 251) of de weesjongen Claes in 1570 die aan een 'swallinghe in zijn mondt ende an zijn wanghe' werd behandeld door Claes barbier.

¹¹⁹ p. 465-466.

¹²⁰ dd. 1 mei 1580 (p. 435). Op de binnenplaats van het Weeshuis stonden ook bomen (blijkens een uitgave voor de 'boemen te snoijen int' weeshuis in 1547, resp. 'snoyen van den boomen binnen tweeshuys houinge' in 1563, pag. 58, 174). In 1573 werd een gardenier betaald voor 'arbeijtsloon van tuijnen int wesehuijse gedaen ende wortelen van bomen op te grawen' (p. 349).

¹²¹ p. 998.

¹²² Sijrdt en Jan. Het uitbesteden werd vanwege het besmettings- en overlijdensgevaar goed betaald. Voor kostgeld werd toentertijd per week 2 tot 2½ goudgulden per week betaald! p. 244. Vgl. het uitbesteden in augustus/ september 1585 van een weeskind bij een weduwe uit angst voor de pokken (p. 594)

¹²³ Vgl. voor de pestepidemie van 1603 p. 1116, 1118.

¹²⁴ De moeder was gestorven 'int groot gasthuys van wijlen *Ridtske Boelema*. (p. 943). Het onderhoud van Anne Gerrits was na het aanvaarden van de geestelijke goederen in 1596 voor rekening van het weeshuis gekomen (p. 943).

¹²⁵ pp. 1163-1164, 1188, 1212.

¹²⁶ Van der Heul of Verheul woonde aan de Nieuwe Buren (p. 867) waar de steeg achter zijn huis naar hem was genoemd. Hij is waarschijnlijk dezelfde als de in december 1546 vermelde Jan Verhoel glaesmaecker (p. 57). Verheul had verschillende huizen en lege plaatsen (onder andere ten zuiden van naast het door Saepck Burmania in 1560 voor het weeshuis aangekochte huis van Els Lyeuwes).